

Sebestyén Elemér – Szabó Péter

MAGYAR KATONAI KÖZIGAZGATÁS ÉSZAK-ERDÉLYBEN ÉS A SZÉKELYFÖLDÖN 1940 ŐSZÉN¹

„Mi lesz a deszkásokkal?” – tette fel a kérdést a *Csíki Lapok* 1940. szeptember 8-i számában a lap újságírója. Ezzel a csíki székely emberek évszázados foglalkozására, megélhetésük alapjára utalt, amely a második bécsi döntés által meghúzott új magyar–román határ következményeképpen egy ideig veszélybe került. A cikkíró Székelyföld és Brassó városa azon hagyományos áru- és termékeseréjére hívta fel a figyelmet, melyről a lap egy másik írásában az alábbiak olvashatók: „Csíknak főértékesítő piaca Brassó. Épületfa, tűzifa, deszkaanyag vándorol innen Brassóba, hogy onnan vasáru, fűszer, kenyértermények, cukor és ipari cikkek formájában ismét visszaérkezzenek hozzánk. Ezt jelenti a székely ember kirándulása Brassóba. A barcasági szász gazda viszont innen szerzi be tenyészállatait s cserébe faj állatokat szállít a Székelyföldre. De a szász gazda jószágai tőlünk kapják a szénát, krumplit, amiért cserébe szász bor kerül a székely ember poharába s szász gabona a magtárába. Brassóban nevelődött becsületes, derék iparossá a székely gyermek s szász mintagazdaságokban tanulta a tervszerű gazdálkodást a székely gazdaifjú. Évszázadok óta kialakult kölcsönösségi viszony eredménye volt ez, melynek megbomlását sem egyik, sem másik elképzelni nem tudta.”²

Az erdélyi magyarság által olyannyira óhajtott, de felemásra sikeredett impériumváltás, legfőképpen az új országhatár megvonása, a fent említetten kívül még számos egyéb – megoldhatatlannak tűnő – nehézséget teremtett. Történelmileg kialakult és gazdaságilag egymásra utalt tájegységeket osztott ketté, utakat, vasútvonalakat vágott el, városokat fosztott meg hagyományos háttérüktől, családokat szakított szét. A kivonuló román hadsereg által kifosztott, majd kiürített területeken rosszabbodott az általános gazdasági helyzet és a lakosság életszínvonala jelentősen visszaesett. A közszükségleti cikkek árai felszöktek, egyes termékek el is tűntek a piacról. Akadozott az élelmiszerellátás, a petróleum, a cukor, esetenként a liszt, a kenyér és a burgonya is hiánycikk volt. A cukorgyárak és fűrészüzemek nyersanyaghiány miatt egy időre bezártak, a lakbérek emelkedtek, a nagyobb városok utcáit pedig munkát kereső dél-erdélyi menekültek és kiutasítottak tömege lepték el.

¹ A második bécsi döntés Erdély északi részét, a Partiumot és a Székelyföldet adta vissza Magyarországnak. A továbbiakban azonban az egész visszacsatolt területet összefoglalóan Észak-Erdély elnevezéssel jelöljük.

² *Csíki Lapok* (Csíkszereda), 1940. szeptember 8. 8.

A honvédség által 1940. szeptember 5–13. között birtokba vett területeken bevezetett magyar katonai közigazgatásnak – a korábban visszatért felvidéki és kárpátaljai területeken adódókkal ellentétben – súlyos és váratlan alaphelyzeteket kellett kezelnie. Már működése kezdetén olyan nehézségekkel szembesült, melyek elhárítása nem tartozott szorosán vett feladatai közé, személyzetét felkészületlenül érték, illetve melyekkel a jószándék, a mielőbbi gyors orvoslás akarata ellenére sem tudott megbirkózni, sőt esetenként rendelkezései nyomán további problémák adódtak.

A korabeli hazai terminológia szerint katonai közigazgatást általában ott léptetnek életbe, ahol az ország területén a polgári közigazgatás működését elengedhetetlen behatás veszélyezteti, vagy pedig olyan megszállt idegen területek átmeneti igazgatásában, amelyek a fegyveres erő hatalmába jutottak. A katonai közigazgatási szolgálatnak a hatáskörébe tartozó területen gondoskodnia kell az összes szükséges közigazgatási tennivalók ellátásáról, a lakosság életviszonyainak és magatartásának szabályozásáról, a közrend és közbiztonság, valamint a gazdasági élet folytonosságának fenntartásáról. Mindezen tevékenységek ellátása sohasem számít könnyű feladatnak, hiszen a katonai közigazgatás olyan területen kezdi meg működését, ahol az államszervezet működése átmenetileg szünetelt, esetenként meg is szűnt, tehát az új közigazgatási rendszer felépítését teljesen előlről kell kezdeni. Ezen átmeneti helyzet nehéz napjaiban az érintett lakosság egyfajta leegyszerűsített közigazgatási rendszerben juthat hozzá életszükségleteihez, s egyben kötelezik őt a területét megszállt katonai parancsnokságok rendelkezéseinek azonnali és feltétlen végrehajtására is. A katonai közigazgatásnak minden esetben alkalmazkodnia kell a helyi adottságokhoz, amikor az idegen állam közigazgatásának szerveit ideiglenesen átveszi, működteti, de katonai felügyelet alatt tartja.

Az 1938 és 1941 között visszatért területeken – mindenütt átmeneti időre – bevezetett katonai közigazgatást a Fővezérség³ – a Legfelső Honvédelmi Tanács irányelvei alapján – az 1913:XLIII. törvénycikkben foglalt hágai egyezményben lefektetett hadijog rendelkezéseinek figyelembevételével irányította. Központi szervezete Budapesten az ún. szállásmesteri csoport volt, mely a Honvéd Vezérkar főnökétől kapott utasítások alapján a végrehajtás elvi alapját teremtette meg.

A birtokba vett észak-erdélyi területek katonai közigazgatásának szervezetében – alapos előkészületek megtétele után – háromfokozatú igazgatási rendszert valósítottak meg: első fokon a járási (városi) katonai parancsnokságok, másodfokon a vármegyei katonai parancsnokságok, harmadfokon a hadsereg közigazgatási csoportja állt.⁴

A járási katonai parancsnoknak a közigazgatás terén betöltött szerepe a polgári közigazgatásban a főszolgabíró szerepkörének felelt meg. Hatásköre azonban ennél jóval nagyobb volt, ugyanis nemcsak az általános igazgatásra,

³ A Honvéd Vezérkar azon része, amely a hadra kelt seregtestek hadműveleteit, személyi pótlásait és anyagi ellátását irányította. Viszonylag kis létszámú törzs volt, a Honvéd Vezérkar főnöke közvetlen alárendeltségében.

⁴ Katonai közigazgatási szolgálat, hadtápszolgálat. Szabályzat. Budapest, M. kir. Honvédelmi Minisztérium, 1940. 9.

hanem az igazságszolgáltatás kivételével a szakigazgatás valamennyi ágára kiterjedt, s bizonyos fokig magába foglalta a községi helyhatóság hatáskörét is. Rendőrhatósági jogkörrel is felruházták. A járáshoz tartozó községeket továbbra is jegyző vezette, de a katonai parancsnok irányítása és utasításai szerint. A járási katonai parancsnok rendszerint a honvédség törzstiszti karából került ki (őrnagyi, alezredesi vagy ezredesi rangban), helyettesítését általában tartalékos tiszt látta el. Katonai vonatkozású tennivalóiban egy vagy több segédtiszt állt rendelkezésére. Közigazgatási személyzetéhez közigazgatási előadók és különböző szakközegek tartoztak. A közigazgatási előadókat a belügyminiszter rendelte ki, a szakközegeket az illetékes szakminiszter. A katonai parancsnok intézkedéseit előkészítő, illetve kidolgozó szakközegek között közegészségügyi, pénzügyi, pénzügyőri, gazdasági, erdészeti, állategészségügyi és tanügyi előadók voltak. Véleményüket, észrevételeiket a parancsnok ugyan meghallgatta, de az intézkedési és rendelkezési jog őt illette, a kiadott intézkedésekért minden esetben ő felelt. A közbiztonsági szolgálatot a járási parancsnokság területén a magyar királyi csendőrség valamely alakulata látta el. Észak-Erdélyben 72 járási katonai parancsnokság működött.

A városi katonai parancsnok ugyancsak elsőfokú katonai közigazgatási hatóság volt. Ő a megyei városok polgármestereinek megfelelő beosztásban, de azokénál szintén jóval tágabb hatáskörrel működött. A városi katonai parancsnok is törzstiszti, nagyobb városokban tábornoki rendfokozattal rendelkezett. Közigazgatási személyzete a járásinál fejlettebb városi közigazgatáshoz szükséges előadókkal egészült ki. Ilyenek voltak a számvevőségi, társadalombiztosítási, tűzrendészeti, iparügyi, közéletmelzési, árszabályozási és a szociális előadók. A rendészet különböző ágaiban a városi katonai parancsnoksághoz kirendelt rendőrkülönítmény vezetője állt a parancsnok rendelkezésére. A rendőrkülönítmény látta el a rendőri büntető bíraskodást is. A megyei városi katonai parancsnokságok száma 17 volt.

A törvényhatósági joggal felruházott és a megyei jogú városok között a katonai közigazgatás csak annyiban tett különbséget, hogy az erdélyi közigazgatási szervezetben a vármegyei katonai parancsnok hatáskörét a volt törvényhatósági joggal felruházott városokra nem terjeszthette ki, hanem azokat közvetlenül a hadsereg katonai közigazgatási csoportnak rendelték alá. Észak-Erdélyben összesen négy törvényhozási joggal felruházott város volt: Nagyvárad, Szatmárnémeti, Kolozsvár és Marosvásárhely.

A vármegyei katonai parancsnok másodfokú közigazgatási hatóság volt. Polgári vonalon az alispánnak megfelelő szervnek számított, akinek hatásköre a szakigazgatást is felölelte. Közvetlen irányítója és felügyelője volt az elsőfokú katonai közigazgatási hatóságoknak, illetve fellebbviteli hatóság az e hatóságokhoz tartozó ügyekben. A vármegyei katonai parancsnokok a honvédség tábornoki karából kerültek ki. Katonai vonalon a vármegyei katonai parancsnok-helyettes, a segédtiszt és a gazdasági tiszt állt rendelkezésére. Szakszemélyzetét az elsőfokú katonai közigazgatási hatóságoknál felsoroltakon kívül útügyi előadó egészítette ki. A 11 vármegyei katonai parancsnokság területén, csendőr osztályparancsnokságok működtek. A kárpátaljai és észak-erdélyi tapasztalatok alapján bebizonyosodott, hogy a vármegyei katonai parancsnoksá-

gok nélkülözhetőek, ezért Bácskában ezt a szervezeti szintet már kiiktatták, hatáskörüket pedig a hadsereg-parancsnokságok vették át.⁵

A hadseregparancsnok harmadfokú katonai közigazgatási hatóságként tevékenykedett. Gyakorolta a katonai közigazgatás területén hatályukban fenn tartott jogszabályok szerint a tartományi helytartói, valamint tartományi tanácsi hatáskört. Ő volt a közvetlen irányító és felügyelő hatósága a megyei és törvényhatósági jogú városok katonai parancsnokainak, egyben az észak-erdélyi területen a végső fellebbviteli hatóság. A hadseregparancsnok mellé a polgári közigazgatás szerveivel való összeköttetés biztosítására és a közigazgatási teendők irányítására a kormány kormány megbízottat rendelt ki. A hadseregparancsnok a közigazgatási szolgálatot a hadsereg katonai közigazgatási csoportok útján látta el, melyek élén tábornokok álltak. A katonai közigazgatási csoportok mindegyike katonai, illetve polgári csoportra tagolódott. A katonai csoport a vezető tábornok katonai vonatkozású tennivalóit készítette elő. Élén törzstiszt állt, aki egyben a katonai közigazgatási csoport vezetőjének a helyettese is volt. Személyzete tényleges és tartalékos tisztekből és a szükséges irodai munkaerőből állt. A polgári csoport, élén a magyar királyi belügyminiszter által kirendelt közigazgatási előadóval, a közigazgatási tennivalókat készítette elő. Közigazgatási személyzete az eddig ismertettekén kívül igazságügyi, rendészeti, vámügyi, vízügyi, földművelésügyi és számvevőségi előadókkal bővült ki. Egyes hadsereg-parancsnokságok területén a közbiztonsági szolgálatot a hadsereg csendőrcsoport látta el.

A visszacsatolt észak-erdélyi területek megszállásában a honvédség mindhárom hadserege részt vett. A birtokbavételt követően az 1. hadsereg parancsnoksága Marosvásárhelyre, a 2. hadseregé Kolozsvárra, míg a 3. hadseregé Szatmárnémetibe települt. Október 2-án az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja Kolozsvárra költözött át és átvette az egész terület közigazgatásának vezetését.⁶

A katonai közigazgatást legfelsőbb fokon a Fővezérség irányította a Honvéd Vezérkar főnöke, Werth Henrik vezérezredes által. Rendelkezéseit a szállásmester, Náray Antal ezredes útján adta ki. A Fővezérség mellett működő kormány megbízott teendőit Papp József látta el. Rajta kívül a három hadsereg katonai közigazgatási csoportjához is külön kormány megbízottakat neveztek ki. A kormány a katonai közigazgatás szerveivel a Fővezérség útján, a kormány megbízott közvetítésével érintkezett. Ugyanez vonatkozott a katonai közigazgatáshoz kirendelt polgári közegekre is, akikkel a kormányhatóságok a katonai közigazgatás életbelépése után közvetlenül nem érintkezhettek. Az egyes miniszterek a katonai közigazgatás alatt álló területen a Fővezérségen keresztül, a kormány megbízott útján érvényesíthették irányító befolyásukat. A Hon-

⁵ *Karay Kálmán*: Katonai közigazgatásunk vázlata. In: A mai magyar honvédelmi igazgatás. Szerk. Mártonffy Károly. Budapest, k. n., 1943. 324–325.

⁶ Vargyassi Gyula ezredes rendelkezése „Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának Kolozsvárra való áttelepülésével kapcsolatos intézkedések” tárgyában (Marosvásárhely, 1940. október 1.). Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, (Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely), Fond: Prefectura Judetului Mureș, Comandamentul Militar 1940 (ANDJM, PJM, CM 1940), dosar 19, fila 17.

véd Vezérkar főnöke katonai közigazgatási tennivalóit a szállásmesteri csoport készítette elő, mely a fővezérségi katonai közigazgatási elvi osztályra, a fővezérségi polgári csoportra és a fővezérségi hadiipari csoportra tagozódott. A katonai közigazgatás elvi osztálya, amint a neve is mutatja, a katonai közigazgatás szervezetének és működésének legfontosabb elvi kérdéseit tisztázta. Személyzete vezérkari tisztekből és a katonai közigazgatásban jártas honvédtisztekből állt. A polgári csoport a nélkülözhetetlen szakszerűséget biztosította, tagjai között a közigazgatás minden szakértő szerve szerepelt. Ezt a csoportot a belügyminiszter által kirendelt közigazgatási előadó vezette. A hadiipari csoport a hadiipar elvi és műszaki kérdéseivel és az anyaggazdálkodással foglalkozott.

A magyar katonai vezetés — a kormány támogatásával — már 1940. május közepén előmunkálatokba kezdett, hogy a visszaszerzendő erdélyi területek helyzetéről pontos képet szerezzen és hasznos információival a később oda kirendelésre kerülő katonai parancsnokságokat, csapatokat, szerveket és a gazdasági életben közreműködő személyeket elláthassa. A szükséges ismereteket és statisztikai adatokat a *Segédlet a katonai közigazgatás és hadtápszolgálat ellátására* című összeállítás tartalmazta. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a kormányzat összes igazgatási ágait felölelő ún. *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén*⁷ című segédlet megszerkesztése is. E dokumentum a bevezetendő katonai közigazgatás fontosabb rendelkezéseit, s azon szabályokat, irányelveket foglalta magába, amelyek az egész területen egységesen szabályozták a katonai közigazgatást végrehajtó szolgálatot.

Az egyes honvéd-kerületparancsnokságok székhelyén 1940. június első felében katonai közigazgatási tanfolyamot indítottak, ahol azok a többnyire nyugállományú vagy tartalékos honvédtisztek, akik a katonai közigazgatásnál való beosztásnál tekintetbe jöhettek, a várható feladatok megoldására szolgáló útmutatásokat és gyakorlati tanácsokat kaptak. E külső tanfolyamokat Budapesten egy záró megbeszélés követte, ahol tisztázták mindazon kérdéseket, amelyekre a kormányzat különös hangsúlyt fektetett. A miniszterelnök és a Honvéd Vezérkar főnöke jelenlétében megtartott konzultációra már az összes parancsnoki beosztásra kiszemelt tiszt hivatalos volt.⁸

Az augusztus 30-án megszületett második bécsi döntés 11 vármegyét, 21 várost és 72 járást csatolt Magyarországhoz. E terület közigazgatásának átvételére az előzetes számítások szerint 104 katonai közigazgatási parancsnokra, 290 egyéb honvédtisztre (parancsnok-helyettes, segédtiszt stb.), 734 polgári előadóra, 1550 főnyi segédszemélyzetre, 2324 csendőrrre (56 tiszt + legénység), 550 pénzügyőrrre (105 tiszt + legénység), 152 tűzoltóra (7 tiszt + legénység), a Magyar Nemzeti Bank 186 tisztviselőjére, postai, vasúti és egyéb alkalmazottakra volt szükség.⁹ Ezen személyzet a csendőrség, rendőrség és pénzügyőrség

⁷ *Utasítás a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén.* Pallas, Budapest, 1940.; Hadtörténelmi Levéltár (HL), Honvéd Vezérkar főnöke (VKF), 248. dob., 60/Föv. kat. közig. 40. VIII. 30. A Honvéd Vezérkar főnöke elvi osztályának a szakminisztériumok közreműködésével elkészített összeállítását a gyakorlatban a „Szürke könyv” elnevezéssel illették.

⁸ *Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető, 1978. 347.

⁹ Tájékoztató a katonai közigazgatás működéséről a felszabadult keleti és Erdély-i részeken. Budapest, Stádium, 1941. HL, VKF, 268. dob., 582/eln./1941. sz.

kivételével, csak egy részét képezte a szükséges közigazgatási személyzetnek, a hiányzó állományt helybéliekkel kellett pótolni.

A katonai közigazgatás személyzete az egyes területek birtokbavételének másnapján már meg is kezdte működését. Három hónapos tevékenységük alatt az alábbi fő feladatok hárultak rájuk:

- a legalsóbb szintű közigazgatás (városi és községi hatóságok) megszervezése;
- az igazgatásrendészeti, illetve az államrendészeti szolgálat ellátása;
- kezdeményezés a kormányzat felé a különböző gazdasági intézkedések folyamatainak elindítására;
- gondoskodás a közéletmezésről és közellátásról, a Székelyföld téli ellátásának megszervezése;
- szociális ügyek kezelése;
- a közoktatás megindítása;
- a menekültek ügyeinek intézése.

A köztisztviselői és közalkalmazotti állomány megszervezése

A visszatért területek megszállását követő első és legfontosabb közigazgatási feladat a legalsó szintű közigazgatás (városi és községi hatóságok) megszervezése volt. A kinevezett katonai parancsnokoknak meg kellett állapítaniuk, hogy a hatáskörük alá tartozó területen levő hatóságok, intézetek (iskolák), közintézmények, közüzemek és társadalombiztosító (betegsegélyező) pénztárak személyzetéből – azonnal, de egyelőre ideiglenesen – kiket alkalmazzanak a továbbiakban is. Teleki Pál miniszterelnök súlyt helyezett arra, hogy ezen tisztviselői beosztásokban elsősorban a visszatért területen élő, másodsorban pedig az onnan elszármazott, alkalmas személyek nyerjenek elhelyezést.¹⁰ (A második bécsi döntés 3. és 5. pontja értelmében a visszakapott területeken állandó lakóhellyel rendelkező állampolgárok magyar állampolgárokká váltak, s ezáltal a többivel minden tekintetben egyenlő elbírálás alá kerültek.) A közalkalmazottak felvételénél irányadó volt a következő utasítás: „Nem lehet átvenni olyan közalkalmazottat, aki a magyar közszolgálati alkalmazottakra megállapított követelményeknek (1883:I. tc. 1. §) nem felel meg, vagy a román uralom alatt beigazoltan olyan magatartást tanúsított, amellyel egyeseknek, vagy valamely közületnek lényeges kárt okozott, vagy a magyarság nemzeti érzését, vagy a magyarság nemzeti érdekeit súlyosan sértő tevékenységet fejtett ki.”¹¹ Azok a közszolgálati alkalmazottak sem tarthatták meg sem állásaikat, sem illetményeiket, akik a szeptember 5-i romániai kormányváltást követően a román államra és a román államfőre hűségesküt tettek.

A katonai közigazgatás elsősorban azokat a tisztviselőket kívánta alkalmazni, akik megfelelő nyelvismerettel rendelkeztek és megbízhatóak voltak. E

¹⁰ Papp József válasza Somogyi István zalaegerszegi árvaszéki ülnök pályázati kérelmére (1940. október 30.). Magyar Országos Levéltár (MOL), Az észak-erdélyi ügyek fővezérségi kormány megbízottja (K 53), 2. dob., V tétel, 340/1940. sz.

¹¹ Utasítás... I. m. 11.

követelmények még a szakképzettségénél is fontosabb voltak. Az alkalmazás gyakorlatában előnyt jelentett, ha az adott tisztviselő 1918 előtt szolgálatot teljesített, de utána tisztségéből eltávolították, illetve lemondott arról.

Ezen alapelvek a későbbiekben némi módosításra szorultak. A katonai közigazgatásnak el kellett döntenie, vajon hajlandó-e alkalmazni olyan magyar nemzetiségű tisztviselőket, akiket a román fennhatóság alatt maradt területekről helyeztek át, illetve akik a második bécsi döntést követően menekültek Észak-Erdélybe, valamint azokat a román nemzetiségű hivatalnokokat, akik itt teljesítettek szolgálatot. A három hadsereg katonai közigazgatási csoportjainak parancsnokságain kezdetben több ellentmondó intézkedés született e téren. Emellett a Dél-Erdélyből elmenekült magyar tisztviselők alkalmazása tekintetében a magyar katonai és politikai vezetés között kezdetben szembetűnő nézetkülönbség mutatkozott.

A második bécsi döntést követően számos dél-erdélyi magyar közszolgálati alkalmazott menekült, illetve költözött át a visszatért területekre. A Teleki-kormány – nemzetiségpolitikai megfontolásokból – mindenképpen gátat akart vetni e folyamatnak, de erőfeszítései kezdettől fogva kudarcot vallottak. A katonai közigazgatás azonban a menekült közalkalmazottak és köztisztviselők egy részét hivatásuknak megfelelő állásba helyezte, s ezt sugallta a Magyar Párt egyik nyomtatványa is, melynek egyik rovatában az alábbi kérdés szerepelt: „Milyen állami alkalmazást óhajt?”¹²

A kormány – Teleki határozott fellépésére – szeptember 18-án úgy döntött, hogy a dél-erdélyi menekülteket azontúl még ideiglenes jelleggel sem szabad állami alkalmazásba helyezni. A katonai közigazgatás által már állásba helyezettek ugyan megtarthatták beosztásukat, de véglegesítéssel nem számolhattak, sőt „helyesebb, ha otthonaikba már most visszatérnek” – olvasható a korabeli minisztertanácsi jegyzőkönyvben.¹³ A Fővezérség azonban csak szeptember 24-én adta a rendeletet, s addig a dél-erdélyi menekült tisztviselők közül még sokan jutottak álláshoz. Novákovits Béla tábornok, az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának parancsnoka még szeptember 19-én is arra utasította a neki alárendelt parancsnokságokat, hogy „a román közigazgatás alatt maradt területekről elmenekült lakosok között található magyar anyanyelvű közalkalmazottakat és pedig tanárokat, tanítókat, jegyzőket, postai és vasúti alkalmazottakat, közalkalmazott orvosokat és mérnököket, úgy szintén papokat részletesen hallgassa ki, személyi adataikat vegye fel és megbízhatóságukat tüzetesen vizsgálja meg. A magyar közszolgálati állás betöltésére alkalmasnak és a szavahihető tanuk vallomása és a Magyar Párt megállapítása szerint megbízhatónak minősülő ilyen magyar anyanyelvű közalkalmazottakat igyekezzenek a katonai közigazgatás keretében ideiglenes alkalmazáshoz juttatni. Az így megbízhatónak talált magyar anyanyelvű papokra pedig, esetleges alkalmaztatásuk érdekében az illetékes egyházi szervek figyelmét hívja fel.”¹⁴

¹² Tájékoztató... I. m. 36.

¹³ MOL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 1940. szeptember 18.

¹⁴ ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 26, fila 36.

A román hatóságok által Dél-Erdélyből áthelyezett tisztviselők alkalmazása esetében a kormány és a katonai közigazgatás azonos álláspontot képviselt ugyan, ám az állások betöltésénél számos következetlenség történt. Előző – félreértett – rendelete magyarázataként Novákovits tábornok október 21-én leszögezte, hogy „az 1940. szeptember hó 12-ig a visszacsatolt területre áthelyezett és ide ez időpontig átköltözött magyar anyanyelvű volt román közalkalmazottakat minden korlátozás nélkül bárminő közszolgálati állásra alkalmazni szabad” – az e határnap után érkezettek azonban nem.¹⁵

A román nemzetiségű tisztviselők közül nem sokan maradhettek hivatalban; zömük el is hagyta a Magyarországhoz csatolt országrészt.¹⁶ Az 1940. január 1. után szolgálatba lépett tisztviselőket rendeletileg távolították el állásukból, azokat pedig, akik már azelőtt is Észak-Erdélyben szolgáltak, szigorú állambiztonsági és egyéb alkalmassági vizsgálat alá vetették. Kizáró ok volt a magyar nyelvismeret hiánya, és sokak váltak szenvedő alanyává a két állam kölcsönös internálási, illetve kiutasítási eljárásainak is. Szamosújvárott például, ahol a katonai szervek 1940. szeptember 10-én vették át a város igazgatását, „30 tisztviselőt és alkalmazottat vettek át a román impérium alatti időből (ebből 11 volt román), 28 további személyt állítottak be (3 román), 9 személyt nem alkalmaztak (ebből 3 magyar)”.¹⁷

Az elbocsátott román közszolgálati alkalmazottak továbbra is megkaphatták a román állam jogszabályai szerint járó illetményeiket. (Az 1940. szeptember 12. után áthelyezett, illetve átjött volt román szolgálatban állott magyar köztisztviselőkre ez nem vonatkozott.) A román nemzetiségű közszolgálati alkalmazottak és nyugdíjasok részére a végleges rendezésig illetmény (nyugdíj) előlegét szintén nem folyósítottak, ők legfeljebb havi 50 pengő ideiglenes segélyben részesülhettek. Amennyiben ideiglenes alkalmazást is nyertek, az említett 50 pengő segélyen felül más járandóságot nem állapítottak meg számukra.¹⁸

Miután a visszatért területeken az uralomváltást követően sok munkahely megszűnt, a közszolgálati tisztviselők fizetését pedig az egyéb kereseti lehetőségekhez képest magasan állapították meg, ezen állásokra aránytalanul sokan jelentkeztek. A kézdivásárhelyi hetilap egyik cikkírója gúnyosan meg is jegyezte: „Az állások utáni futkosás nagy lázzal folyik és olyan arányokat öltött, hogy jól értesült emberek szerint városunkban mindössze négy olyan középiskolát végzett egyén akad, aki még nem jelentkezett megyei vagy állami állás-

¹⁵Uo., fila 57.

¹⁶A visszakapott erdélyi területek birtokbavétele előtt – korabeli becslést alapján – mintegy 50 ezer román állami alkalmazott (tisztviselők, tanárok, tanítók, lelkészek) távozott a román hadsereggel egy időben Romániába. A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) összeállítása és kimutatása „az önként eltávozott román állami emberekről” (Kolozsvár, 1940. október 28.). Uo., dosar 32, fila 10.

¹⁷Horváth Kázmér szamosújvári polgármester jelentése a Miniszterelnökségnek „a magyar közigazgatás visszaállításáról és Szamosújvár szabad királyi város közigazgatásának megszervezéséről” (1941. július 31.). MOL, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai (K 28), 81. cs., 132. tétel, 1941–I–20498. sz.

¹⁸A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése a román nemzetiségű közalkalmazottak illetményeiről (Kolozsvár, 1940. november 23.). ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 26, fila 40.

ra.”¹⁹ A tisztviselői posztokért folyó tülekedés láttán János Áron, az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjához beosztott kormány megbízott külön felhívásban tudatta a lakossággal, hogy „a magyar királyi Kormány semmiképpen sem látja szívesen azt a törekvést, hogy sokan a szabad gazdasági élethivatás helyett a közszolgálati pályákon igyekeznek elhelyezkedni”.²⁰

A katonai közigazgatás időszakában eléggé gyakoriak voltak a személycserék a közalkalmazottak soraiban. Visszatérő indok volt a tapasztalatlanság, illetve a katonai vezetéssel való ellentét. A katonai közigazgatás vezetésének egyébként az volt a sommás véleménye, hogy a helybeli polgári szolgálatból „átvett tisztviselők és a M. E. [miniszterelnök] által kijelölt erdélyi szaktanácsadók megbízhatatlanok és kevés kivétellel megvesztegethetők”.²¹ Többek között hamis utazási engedélyek kibocsátásával, büntetett előéletű személyek alkalmazásával és kémkedéssel is gyakran megvádolták őket. A legfontosabb tisztségeket általában anyaországi vagy az anyaországban iskolázott tisztviselőkkel töltötték fel, s e kulcspozícióknál többnyire mellőzték a helyi viszonyokban jártas, a magyar törvényekben viszont járatlan erdélyi tisztviselőket. Ezen tisztviselők némelyike hatalmi pozícióját kihasználva olyannyira úrhatnám módon viselkedhetett, hogy ezzel kapcsolatosan még a cenzúrázott sajtóban is megjegyezték: „egyik másik tisztviselő magatartása ellen panaszok hangzanak föl”.²²

A községi jegyzőkre nemzetiségi vidékeken – az alapvető közigazgatási feladatok ellátása mellett – még az a külön feladat is hárult, hogy a helyi lakosságot rábírják a „magyar államrend és szellemiség” elfogadására és átvételére. Miután a kezdetben alkalmazott helyi keresztény és zsidó jegyzők közül többeket alkalmatlannak minősítettek, a katonai közigazgatás 231 anyaországi jegyzővel igyekezett pótolni őket. A községek közigazgatási színvonalának emelésére a belügyminisztérium ún. „oktató-jegyzőket” is kirendelt. A katonai közigazgatás megszűnéskor vármegyénként már 8–10 teljesített szolgálatot.²³ Ezek ugyan rendelkeztek diplomával és több-kevesebb gyakorlattal is, a szükséges nyelvtudásuk és helyismeretük viszont hiányzott.

A katonai közigazgatás alatt a visszacsatolt területek lakosságáról különböző összeírásokat végeztek. A közigazgatási alkalmazottakat illetően külön listákon tüntették fel:

- a „magyarhű” románokat;
- a román uralom alatt nyugdíjban nem részesült, de arra jogosult volt (monarchiabeli) tisztviselőket, özvegyeket és azok árváit;
- az 1940. augusztus 30. és szeptember 12. között áthelyezetteket;

¹⁹Székely Újság (Kézdivásárhely), 1940. október 6. 1.

²⁰Reggeli Újság (Marosvásárhely), 1940. október 8. 3.

²¹A Honvéd Vezérkar főnöke észrevételei és utasításai az 1940. október 4–11. között Kárpátalján és Észak-Erdélyben tartott szemleútjával kapcsolatban (1940. október 13.) HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908/1940. sz. Werth Henrik vezérezredes többek között az alábbiakat jegyezte meg az alkalmazandó tisztviselőkről: „Megbízható tisztviselőket a Csonkaországból, vagy a Székelyföldről kell vinni. [...] Ezek erélyes, szakképzett, tisztakezü tisztviselők legyenek, akik a még fellelhető, meg nem vesztegethető magyar és más megbízható nemzetiségű helybeli hivatalnokokat a magyar törvényekre és rendeletekre kioktatják.” L. Uo.

²²Reggeli Újság, 1940. november 22. 2.

²³Tájékoztató... I. m. 31.

- az egyes hivatalokban tovább visszatartott román tisztviselőket;
- az uralomváltás után eltávozott tisztviselőket.

Igazgatásrendészet, államrendészet

Fontos feladatok hárultak a magyar királyi csendőrség és rendőrség állományára is a visszatért erdélyi területeken. Közvetlen feladataikat a katonai közigazgatás hatóságaitól kapták, azok ellátásában viszont saját szolgálati utasításuk szerint jártak el.

A csendőrség adta az egyes újonnan felállítandó észak-erdélyi csendőrségi alakulatok állományát adta és mint tábori csendőrség teljesített szolgálatot. A katonai közigazgatás alatt minden hadsereg illetékességi területén egy ún. hadsereg csendőr-csoport működött, melynek közvetlen szerveit egy-egy nyomozó-osztály, híradó-különítmény, illetve csendőr-gazdászati csoport képezte. A közbiztonsági szolgálatot a községek, valamint a vármegyék székhelyeül nem szolgáló városok belső és külső területén, esetenként a vármegye székhelyek külterületein is csendőrőrsök látták el. Az impériumváltást követően összesen 3 csendőr-csoport-, 11 osztály-, 22 szárny-, 44 szakasz- és 298 őrsparancsnokság kezdte meg tevékenységét. A tábori csendőrség a Fővezérségnél, hadseregeknél, hadtesteknél, valamint a személyirányító állomásokon négy-négy fős tábori őrsökkel működött, s egyúttal a honvédség hadtápszázlójainak parancsnoki karát és ezek táboricsendőr-szakaszainak legénységét is képezte. A belügyi szervek kizárólag hivatásos legénységet vezényeltek a visszatért területekre. A katonai közigazgatási rendeletek elvileg román nemzetiségűek csendőrségi alkalmazását is megengedték, de kikötötték, hogy „ezek közbiztonsági és karhatalmi szolgálatra nem alkalmazhatók. Polgári ruhában, tolmácsi minőségben, az őrsökre lehetett őket beosztani.” Novákovits tábornok fent idézett október 10-i utasításában meg is jegyezte, hogy mivel „a csendőrök közül nagyon kevesen ismerik a román lakosság nyelvét, a volt román csendőröknek – megbízhatóságuk esetén – csendőrőrsökre való beosztását szükségesnek, s a szolgálat érdekében állónak találom”.²⁴

A magyar királyi államrendőrség Észak-Erdélyben 21 városban állított fel rendőrkapitányságot és 11 helyen határszéli kirendeltséget. Ezek hajtották végre a katonai közigazgatás által elrendelt rendészeti feladatokat. A rendőrségnél uralkodó létszámhiány miatt csak a határszéli kirendeltségeket sikerült teljes létszámban feltölteni, az anyaországban pedig a szolgálat zavartalan ellátása miatt nyugállományúakat kellett behívni.

A csendőrségi és rendőri szervek igazgatásrendészeti, illetve államrendészeti feladatokat láttak el. A fontosabb feladatok közé tartozott a köz- és magántulajdon elleni bűncselekmények felderítése, a bejelentési kötelezettség ellenőrzése, valamint az üzletek és nyilvános helyek (színházak, mozik, kávéházak, vendéglők, kocsmák és minden egyéb szórakozó helyek) Fővezérség által meghatározott működésének, s nyitva tartási idejének ellenőrzése. Ellenőrzést

²⁴ Archivele Naționale Direcția Județeană Harghita (Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda) Fond: Prefectura Județului Ciuc. Subprefect: Administrația militară orășenească 1940 (ANDJH, PJC, AMO 1940), 1562/sgt.

igényelt a megváltozott közlekedési szabályok betartása is, nevezetesen a forgalom haladási iránya a menetirány szerinti baloldalra tevődött át, a szembejövő járműnek balra kellett kitérni, az előzés pedig jobbról történt.²⁵ A közúti forgalomban a gépjárművek csakis a katonai közigazgatási parancsnokságok által érvényesített engedéllyel és „Magyar” feliratú, nemzetiszínű megkülönböztető jelzéssel közlekedhettek. A rendészeti szervek feladatául határozták meg a köz- és magánélet korrupciójának megakadályozását is. „Minden megvesztegetési vagy megjutalmazási kísérlet bűnvádi, enyhébb esetben internálási eljárást von maga után”²⁶ – olvasható az Utasítás című korabeli katonai közigazgatási összeállításban.

A leginkább problematikus államrendészeti feladatnak a „közrend és közbiztonság, vagy más fontos állami érdek szempontjából bizonyíthatóan aggályos, vagy gazdasági okokból káros”²⁷ személyek elleni fellépés bizonyult. A felelősségre vonásuk, őrizetbe vételük, illetve kiutasításuk indoklására vonatkozó adatokat gyakran a személyes bosszút forraló és egymásnak ártani akaró emberek szolgáltatták. A vádak széles skálán mozogtak: vasgárdista, magyargyűlölő, magyarellenes kijelentéseket tett, revízióellenes gyűléseken vett részt, románokat segített át a határon, magyarokat jelentett fel és megvert, a magyar nemzeti lobogót és a magyar kormányzót gyalázta, a magyar uralom ellen izgató kijelentéseket tett, román csendőr vagy pénzügyőr volt, magyarok meggyilkolásával fenyegetőzött stb. A román nemzetiségűeken kívül sok zsidót is őrizetbe vettek. Utóbbiakat többek között azzal vádolták meg, hogy román hadicélokra adományoztak, román csendőrség besúgóí voltak, illetve „kétes hírű” magyar, vagy román nemzetiségű élettársuk van. Az elfogottak között – csekély számban – még magyar nemzetiségűeket is lehetett találni. Állítólagos bűnük az volt, hogy együttműködtek a volt román hatóságokkal, magyarok léteire elárulták saját nemzetiségük titkos szervezkedéseit, áttértek a görögkeleti vallásra, vagy „kétkulacsos kémnek” számítottak.²⁸ A „nemzethűség, valamint megbízhatóság” szempontjából ártalmasnak ítélt, vélt, illetve meggyanúsított személyekről 1940. október végéig 4500 feljelentés érkezett be a katonai közigazgatási hatóságokhoz.

A megoldásra váró feladatok sokasága miatt a katonai közigazgatási parancsnokságoknak nem volt idejük a feljelentések és besúgások részletes kivizsgálására. Többek között ennek tudható be, hogy az első hetekben a katonai parancsnokok túlbuzgóságukban alapos utánajárás nélkül, sokszor elfogadhatók és indok hiányában is tömegesen internáltak embereket.²⁹ Az is előfordult,

²⁵Romániában már a 19. század végétől a jobboldali közlekedési volt érvényben. A visszacsatolt észak-erdélyi területeken átmenetileg át kellett állni a Magyarországon még 1941 végéig érvényes baloldali közlekedésre.

²⁶Utasítás... I. m. 38–40.

²⁷Uo. 44–45.

²⁸A m. kir. csendőrség marosvásárhelyi különítményének kimutatásai a besztercei és marosvásárhelyi rendőrsztyályok területén 1940 októberében megtartott razziákon elfogott és őrizetbe vett személyekről. ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 6, fila 1–21. 1–12.

²⁹„Az internálásoknál sok melléfogás volt. Így például a nagyváradi katonai parancsnok beismerte, hogy Bucico Coriolan volt polgármestert helytelen és hamis információk alapján internálta, amiről később meggyőződött. Ez elmaradhatott volna, ha hallgatott volna és követte volna a magyar-

hogy az internálást elrendelő véghatározatot ki sem adták az internáltaknak, a fellebbezés lehetőségéről nem tettek nekik említést, sokszor az internálás okát sem közölték velük, valamint meghallgatásuk helyett, hosszabb ideig az internálótáborban „felejtették” őket. Előfordultak olyan esetek is, hogy minden további eljárás lefolytatása nélkül rendőr büntetőbírói, illetve bűnvádi eljárás alá tartozó ügyek miatt is internáltak egyes személyeket. Mindez nemcsak a katonai parancsnokok, hanem a hozzájuk beosztott polgári közigazgatási előadók felületességét is mutatta.

1940 őszen a Szovjetunió által megszállt galíciai, bukovinai és besszarábiai területekről, illetve Románia dél-erdélyi és ókirálysági részéből zsidók tömegei települtek át Észak-Erdélybe.³⁰ Velük együtt több ezer magyar nemzetiségű dél-erdélyi polgári menekültnek és a román hadseregből dezertált magyar katonaszökevénynek is sikerült átjutnia a visszatért területekre. Miután az új magyar-román határvonal többnyire hegyes, sziklás, nehezen járható terepen húzódott, s esetenként településeket szelt ketté, a határbiztosító szolgálat ellátása, a tényleges határellenőrzés meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. Tekintélyes volt azoknak a száma, akik útiokmány nélkül, jogtalanul léptek be magyar területre.

A katonai közigazgatás idegenrendészeti utasításai alapján az ún. mozgó gyűjtőtáborokba összegyűjtött, nem magyar állampolgárságú zsidókat érdemleges eljárás nélkül ki lehetett toloncolni az országból.³¹ A visszacsatolt területről származó katonaszökevényeket lefegyverzésük után a lakóhelyük szerint területileg illetékes vármegyei katonai parancsnoksághoz kellett továbbítani, de előtte „szakszempon tú” kihallgatásukra is sort kerítettek. A dél-erdélyi, vagy ókirálysági illetőségű katonaszökevényekkel szemben a katonai közigazgatási hatóságok már bizalmatlanabbak voltak, jóllehet nagy részük magyar nemzetiségű volt. A magyar hatóságok azonban számoltak azzal, hogy közöttük „román ügynökök, merénylők (szabotőrök)” is előfordulhatnak. A szökevényeket a kémelhárító és hírszerző kirendeltségeken történt kihallgatásuk után a járási (városi) katonai közigazgatási parancsnokságok vagy a mozgó gyűjtőtáborok

ság vezetőinek véleményét. Úgyszintén visszatetszést keltett a magyarság körében is olyan vezető románok kiutasítása, akik a magyarsággal szemben semmi olyat el nem követtek, ami megtorlandó lett volna, sőt 20 év alatt állandó tapintatukról és jóindulatukról tettek tanúbizonyságot. E tekintetben sem hallgatták meg a magyarság vezetőinek javaslatait, véleményét.” L. A katonai közigazgatás hiánya és hibái. Hlatky Endre: A katonai közigazgatás hiánya és hibái (1940. december). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

³⁰Bárdossy László bukaresti magyar követ 1940. szeptember 21-i jelentéséből az alábbiakat hozták a honvédelmi miniszter tudomására: „a temesvári zsidó hitközség szeptember hó elején a hitközség költségére több mint 500 ottani zsidót, akik állítólag szatmári és máramarosi illetőségűek, a Romániától visszacsatolt területre küldött. Megbízható értesülés szerint a zsidók között igen sok galíciai és óromániai származású személy is van, de azok is, akik a visszacsatolt területen születtek, onnan már régen elszakadtak és illetőséget is szereztek más helyen” – állt Bárdossy László bukaresti követnek a Temesvárról a visszacsatolt területre küldött zsidók tárgyában írott jelentésében, amelyet Danilovics Pál minisztériumi osztályfőnök 1940. szeptember 21-én küldött át a Honvédelmi Minisztériumnak. L. HL, Honvédelmi Minisztérium (HM), 3526. cs., Eln. 15. o., 54589/1940. sz.

³¹A Csík vármegyei katonai közigazgatási parancsnok, Horváth József tábornok 1940. november 14-i rendelkezése a visszacsatolt észak-erdélyi területre jogtalanul betelepült zsidókkal szembeni eljárásról. MOL, K 53, 1. dob., II. tétel, 390/1940. sz.

közvetítésével a losonci katonai internálótáborba szállították. A Dél-Erdélyből vagy az ókirálási területről menekült polgári személyekre ugyanez az eljárás várt, letelepedésükről később a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság döntött. Akiknek megélhetésük és lakásuk biztosítva volt, s helybéli rokonságuk felelősséget vállalt értük, azokat a katonai közigazgatási parancsnokságok ideiglenesen letelepíthették. Amennyiben ezen feltételeik nem voltak adottak, anyaországi táborokba kerültek. Később engedélyezték a menekültek anyaországi hozzátartozóiknál történő elhelyezését is.³² „Magyar és csángó fajú menekültekkel [...] kivételesen jól kell bánni” – olvasható az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnoksága 1940. október 25-i rendelkezésében. Ez az irat az alábbi betelepültek sorsáról is rendelkezett: „Vasgárdistáknál, kommunistagyanús és egyéb megbízhatatlan egyénekkal letartóztatásuk esetén a további eljárás a közbiztonsági hatóság dolga. Román illetékességgel bíró ily egyéneket a határvadász-, s hadtápalakulatok útján Romániába kell visszatoloncolni.”³³

Kiutasítással számolhattak azok a személyek is, akik a visszacsatolt területekre csak 1918 után települtek be és a román földbirtokreform végrehajtása során – javarészt magyar tulajdonú és határ menti földbirtokokból – kisajátított földekhez jutottak. Bittó Dezső tábornok, Bihar vármegye katonai közigazgatási parancsnoka október 1-jei jelentésében beszámolt arról, hogy „500 telepes román családot felszólított az ország területéről való eltávozásra, mert ezek a trianoni határ mentén lakó családok a megmaradt román területről valók. Nagyszalontán 58 család ezek közül már elhagyta az országot, a többieknek [...] október 10.-ig haladékot adott.”³⁴ A parancsnokság másnap keltezésű utasítása viszont már a következőkről rendelkezett: „Az 1888/főv. kat. közig. 1940. X. 2. számú rendeletre: A visszacsatolt területeken levő román telepesek eltánácsolása a bécsi döntés szellemével ellentétes, miért is, amennyiben ily eljárás már történt volna, beszüntetendő. E telepesek ügyei magyar–román viszony általános rendezése során fog megoldást nyerni.”³⁵

A dél-erdélyi román hatóságok által elüldözött, optálásra bírt, illetve kiutasított magyarok jelentős tömege miatt a magyar katonai közigazgatás először 1940. október 4-6. között³⁶ szánta el magát retorziós ellenintézkedésekre. Kiutasításukra való előkészítés céljából az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportjának parancsnoksága számszerűleg rendelte el megbízhatatlannak tekinthető románok őrizetbe vételét. A vármegyék a városokra és a járásokra, ezen utóbbiak pedig az egyes településekre bízták e rendelet végrehajtását, melynek során a legtöbb helyen – az igen rövid határidőre való tekintettel –

³²Az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Vargyassi Gyula ezredes) rendelkezése a menekültek Budapestre irányítása tárgyában (9680/kat. közig. 1940.) (Kolozsvár, 1940. november 8.) ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 33, fila 1.

³³ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 23, fila 26–28.

³⁴Feljegyzés „Román telepesek kitoloncolása” tárgyában (1940. október 1.) MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 133/1940. sz.

³⁸ANDJH, PJC, AMO 1940, 350.

³⁶Az 1941. július 3-i román jegyzékre adandó válasz tervezete. MOL, Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai (K 63), 258. cs., 1940–27/7/T/2d–sz. n./1941. (204–208. p.)

minden alapos ok és rendszer nélkül, sokszor koholt és feltételezett vádak alapján gyűjtötték össze az embereket.³⁷

A katonai közigazgatás – a kiutasításra kiutasítással válaszoló politika eredménytelenségét a Dél-Erdélyben maradt magyarság egyre nehezebb sorsán lemérve – működésének utolsó heteiben számos korábbi rendeletet módosított. A Honvéd Vezérkar főnöke többek között rendeletet hozott az internáltak körüli visszasságok beszüntetéséről és a lelkészek internálásának megszüntetéséről. November 23-i keltezésű 4787/el. vkf. kat. közig. 1940. rendeletében pedig az alábbiak betartására hívta fel valamennyi katonai közigazgatási parancsnokság figyelmét: „Kelet-Magyarország és Erdély visszacsatolt területéről az ott tartózkodókat semmiféle cím alatt román területre kiutasítani nem lehet. Ha valaki maga kéri kiutasítását, úgy az természetesen továbbra is engedélyezhető, de mindenkor az elrendelt alakiságok szigorú betartása mellett jegyzőkönyv felvétele, melyet két román ajkú lakossal alá kell íratni, a végzést pedig másolatban a kérelmezőnek kiadni.”³⁸ A zsúfolt internálótáborokban őrzött személyek mintegy 40–50%-át bocsátották szabadon.³⁹ Sokukat viszont csak azután engedték el, miután – ahogy a rendőrség marosvásárhelyi különítményének október 25-i értesítésében is szerepel – „nyilatkozatot írtak alá, hogy önként távozni kívánnak Romániába”.⁴⁰

A katonai közigazgatási parancsnokságok közbiztonsági szerveik megsegítésére a visszatért területen állomásozó honvéd alakulatok közreműködését is igényelheték. A határ- és a kémelhárító szolgálat ellátásában, a megbízhatatlannak ítélt személyek tömeges betelepülésének megakadályozásában, határátlépéseknél, illetve a határsávban történő mozgásoknál a csendőrség a határvadász zászlóaljakkal közösen tevékenykedett. A 101. hadtápszázlój Beszterce-Naszód és Maros-Torda vármegyékben, a 104. pedig Székelyföldön áll rendelkezésre karhatalmi feladatok végrehajtása, határellenőrző és kémelhárító szolgálatban való közreműködés, fontosabb útvonalak, műtárgyak, raktárak, s készletek biztosítása és őrzése, valamint fogoly-, illetve gyűjtőtáborok őrzése céljából. A Marosvásárhelyen állomásozó 105. hadtápszázlój az öt vármegye területén vasútbiztosító szolgálatot teljesített. Honvéd alakulatokat bevonhattak razziák végrehajtásába is, melyek általában a „gyanús és idegen honos (zsidó) egyének összeszedésére, fegyverek felkutatására” irányultak. Az igazoltatásokat a honvéd hadtestparancsnokságok által felállított parancsnoki ellenőrző állomások, katonai őrségek és a közbiztonsági szervek közösen végezték.⁴¹

A gazdasági folyamatok beindítása

A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben egy részeire szakított, kapcsolataiban szétzilált gazdaságot talált. A kivonuló román csapatok az álta-

³⁷Tájékoztató... I. m. 39.

³⁸ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 24, fila 32.

³⁹Tájékoztató... I. m. 40.

⁴⁰ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 6, fila 45.

⁴¹A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) összefoglaló intézkedése, illetve alapvető rendelkezései a honvédség és a katonai közigazgatás együttműködéséről (Kolozsvár, 1940. szeptember 17. és október 25.) Uo., dosar 23, fila 26–28., 34–35.

luk érintett vidékek élelmiszerkészletét nagyrészt felélték vagy elhurcolták. A lakosság lovait elrekvirálták, a vasúti mozgóanyag teljes állományát elszállították, s az ipari vállalatok is számottevő károkat szenvedtek gépekben és nyersanyagokban. A gazdaság működőképessé tétele a megváltozott körülmények és viszonyok közepette cseppet sem tűnt könnyűnek.

A mezőgazdasági termelés folytonosságának biztosítása érdekében a betakarítási (cséplés, behordás) és őszi talajművelési munkálatok meggyorsítása, a gazdátlanul maradt területek ideiglenes haszonbérbeadása és az új bérlők őszi vetőmaggal való ellátása képezte a katonai közigazgatás legfőbb feladatát. A növénytermesztés terén elsősorban a román hadsereg által elvitt lovak pótlásáról kellett gondoskodni, hogy az őszi betakarítást és szántást biztosítani lehessen. A katonai parancsnokok első feladatként a lófogatra igényt tartó gazdák összeírását rendelték el, majd a települések közelében állomásozó honvéd alakulatok fogatokat, járműveket és munkaerőt kölcsönöztek díjmenetesen az arra rászorultaknak a mezei munkák elvégzésére.⁴² A román–magyar vegyesbizottsági egyezménynek köszönhetően az elrekvirált lovak egy része is visszakerült, de többnyire leromlott vagy használhatatlan állapotban.⁴³ A lovak pótlásáról oly módon is igyekeztek gondoskodni, hogy az Erdélyi Szociális Szervezet egy traktorakció keretében, térítési díj ellenében 60 traktort biztosított a gazdáknak a szántások elvégzésére.⁴⁴

Az 1940. évi gabonatermés a rendkívül hosszú ideig tartó tavaszi esőzések, majd az azt követő nyári aszály következtében meglehetősen gyenge volt.⁴⁵ A búza és az árpa betakarításával és kicséplésével a katonai közigazgatás életbeléptekor mégis nagyon el voltak maradva, a zab pedig a legtöbb helyen még lábon állott. A gazdák ugyanis egyáltalán nem siettek e munkálatokkal, nehogy a kivonuló román csapatok még a gabonát is magukkal vihessék. A cséplés – gép- és üzemanyaghiány miatt – később is csak vontatottan és megszakításokkal haladt, november közepén – főleg Székelyföldön – még sok kicsépeletlen és egérkárosított asztag állott.⁴⁶ A magas költségek miatt a bércséplések százaléka nagyon megugrott, amit a géptulajdonosok feltehetően ki is használtak. Egyes katonai közigazgatási parancsnokok ezért a cséplés árát is maximálták. A Marosi felső járás katonai közigazgatási parancsnoka október 24-én elrendelte, hogy „a bércséplés legfeljebb 8%-ért történhetik. Ha ezért az árért a bércséplők nem vállalkozhatnak további bércséplésre figyelmeztesse, hogy mint munkaszolgálatosok lesznek behívva és a cséplést úgy fogják elvégezni.”⁴⁷

⁴²A Honvéd Vezérkar főnökének rendelkezése a visszatért észak-erdélyi területen végrehajtandó őszi szántás biztosításáról (3608/Vkf. kat. köz.ig. 1940.) (Budapest, 1940. november 5.) Arhivele Naționale Direcția Județeană Covasna (Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy), Prefectura Județului Trei-Scaune (ANDJC, PJTS), Fond 9, dosar 208/1940.

⁴³A honvédség loátvételi bizottságának jelentése szerint 1940. október 16-ig 18 000 lovat, 1560 fogatot és 3250 lószerszámot adtak vissza a románok, de 12 000 lóval, 1800 fogattal és 2550 lószerszámmal még nem tudtak elszámolni. HL, VKF, 239. dob., Eln. 1. o., 5001/1940. sz.

⁴⁴Tájékoztató... I. m. 67.

⁴⁵Bethlen Béla: Észak-Erdély kormánybiztosa voltam. Budapest, Zrínyi, 1989. 43.

⁴⁶„Benzin hiánya miatt járásom területén a cséplés negyedik hete szünetel. Emiatt az asztagban levő kalászos termények csírázni és rothadni kezdettek” – olvasható a gyergyószentmiklósi járási katonai parancsnok 1940. november 3-i jelentésében. ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 332/1940.

⁴⁷ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 35, fila 24.

Az 1940-es esztendő burgonya-, takarmány- és cukorrépatermése viszont elég jó eredményekkel zárult. A szállítási útvonalak lezárulása és a hagyományos áru- és termékcsere megbomlása miatt azonban az értékesítéssel komoly gondok adódtak. A legnagyobb problémát a cukorrépa eladása okozta. A bihari gazdák az aradi, a háromszékiek és az udvarhelyiek pedig a botfalusi cukorgyárral álltak szerződésben, melyek mind Romániában maradtak. Észak-Erdély egyetlen marosvásárhelyi székhelyű cukorgyárának répatermelő körzete nagyobb részben szintén a határ túloldalára esett, a székelyföldi cukorrépát viszont a határmegvonás okozta közlekedési nehézségek miatt lehetetlen volt ide elszállítani. Ezt a problémát a katonai közigazgatás kezdeményezésére ideiglenesen úgy oldották meg, hogy a román–magyar vegyesbizottság október 22-i ülésén hozott döntése értelmében ezen az őszen még minden cukorrépát oda szállítottak, ahová szerződése volt. Az említett bizottsági ülésen a román fél hajlandóságot mutatott 2000 vagon burgonya átvételére is.⁴⁸ 1940 őszén a marosvásárhelyi gyár Észak-Erdélyből 3500 vagon, Dél-Erdélyből 4000 vagon répát vett át, a többi répát pedig a román fennhatóság alatt maradt botfalusi és aradi cukorgyárba szállították.⁴⁹

A földbirtok-politika terén a kormány utasításának megfelelően lényegbe vágó intézkedés csak elvétve történt. A román állam kezelésében volt gazdaságok folyamatos termelését – a katonai közigazgatás alapfeladatait tartalmazó Utasítás szerint – „megbízható gondnokok” által kívánták irányítani, akiknek legfőbb feladata a mezőgazdasági munkákhoz szükséges munkaerő mielőbbi biztosítása volt.⁶⁰ Erre vonatkozóan a Honvéd Vezérkar főnökének október 8-i rendelkezése szerint az ún. állami rezerva földeket elsősorban a kisajátítást szenvedett volt tulajdonosnak lehetett méltányos haszonbérért az 1940/41. gazdasági év végéig haszonbérletbe adni, „amennyiben az nem zsidó és nemzeti szempontból kifogás alá nem esett”. Azokat az ingatlanokat pedig, amelyeket addigi (telepes) tulajdonosuk elhagyott, az ingatlanok fekvése szerint illetékes, illetőleg érdekelt községek magyar nemzetiségű lakosai kaphatták meg egyéves kishaszonbérletbe.⁵¹ A bérbeadás feltétele volt, hogy a bérlők a földek mielőbbi megmunkálásához szükséges eszközökkel és megfelelő igaerővel rendelkezzenek.⁵² A görögkeleti és görög katolikus egyház papjai, illetve a román állami vagy felekezeti tanítók eltávozásával gazdátlanul és megmunkálatlanul maradt román egyházi és javadalmi földeket – a beosztott gazdasági felügyelők közreműködésével – szintén ideiglenesen lehetett csak haszonbérbe adni. Novákovits tábornok november 21-i utasításában valamennyi vármegyei-, városi és

⁴⁸ Az 1940. október 23-i román-magyar cukorrépa-egyezmény gyakorlati megvalósulása elég vontatottan történt. Az egyezmény szövege megtalálható: ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 243/1940.

⁴⁹ Tájékoztató... I. m. 68.

⁵⁰ Utasítás... I. m. 56.

⁵¹ A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése a „román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi területeken levő ún. állami rezerva földek és elhagyott ingatlanok hasznosításáról (Kolozsvár, 1940. október 26.) ANDJM, PJM CM 1940, dosar 34, fila 15.

⁵² A Marosi felső járási katonai parancsnokság rendelkezése „az állami és közületi vagyonok zár alá helyezése és további hasznosítása tárgyában” (Marosvásárhely, 1940. október 13.) Uo., dosar 30, fila 48.

járásai katonai parancsnokot felszólított arra, hogy „folyamatba tett további birtokba helyezéseket haladéktalanul szüntesse meg, s a görögkeleti és görög katolikus egyházak részére a román földreform során juttatott földeknek az eredeti tulajdonosok részére leendő földvisszaadása kérdéseit hagyja az életbelépő polgári közigazgatásra, azaz a már megtörtént birtokbaadásokat hagyja érvényben változatlanul, a folyamatba levőket, s a még szándékolt birtokbaadásokat pedig szüntesse azonnal meg”.⁵³ Megműveletlenül maradt földeknek román nemzetiségűek általi igénylése esetén a katonai közigazgatási parancsnokoknak az alábbiak szerint kellett eljárniuk: „Román ajkú egyének kizárólag a teljesen román lakosságú községekben kaphatnak bérletet, akkor, ha nemzetiségük tekintetében különösebb kifogás személyüket illetően nem emelhető.”⁵⁴

Az ipar területén a katonai közigazgatás legfontosabb feladata az ipari és bányauzemek termelésének fenntartása, illetve újraindítása volt. A legtöbb gyár és üzem – az értékesítési lehetőségeket nem érezvén biztosítottak – a honvédség bevonulásakor vagy megszüntette, vagy meg akarta szüntetni termelését. Elsősorban a piacok elvesztésében, az anyaországi olcsóbb árakban, illetve a román területen maradt megrendelőikhez történő szállítások várható akadályáiban látták a nehézségeket.

A visszatért területen levő ipari vállalatok zömének jelentős kintlévősége maradt Romániában – részben a román állammal, részben a román közületekkel, részben pedig magánvállalatokkal szemben. Ez roppant kedvezőtlenül érezte hatását a vállalatok üzleti tevékenységében. A legtöbb vállalatnál a forgótőke előteremtése súlyos gondokat okozott. Az egeres-völgyi kőszénbánya csak azért tudta termelését folytatni, hogy a katonai közigazgatás szervei 7000 pengőt bocsátottak rendelkezésére a munkabérek kifizetésére addig, amíg az így felvett munkások segítségével kitermelt szenet értékesítve pénzhez juthatott.⁵⁵ Pénzbeli segítségben elsősorban azok a vállalatok részesülhettek, melyektől remélni lehetett, hogy ezt az előleget vissza is tudják fizetni.

Az észak-erdélyi ipari vállalatok megsegítése céljából a Honvédelmi Minisztérium a Fővezérség hadiipari csoportfőnöke részére összesen 1 millió pengő hitelkeretet engedélyezett. Ez az összeg általában az első havi munkabérek és az első havi nyersanyagköltségek fedezésére szolgált. Visszatérítendő előleget szinte kizárólag az a 282 vállalat kapott, melyeket a katonai közigazgatás hadiüzemmé nyilvánított s melyekhez – szükség esetén – hatósági vezetőket

⁵³ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 18, fila 10. A román agrárreform során kisajátított ingatlanoknak volt tulajdonosai részére történt esetenkénti s feltehetően végleges érvényű visszaadásaira utal Papp József fővezérségi kormány megbízott is Teleki Pálhoz írt 1940. december 17-i jelentésében: „Voltak olyan katonai parancsnokok, akik a városoktól, vagy egyházaktól az agrárreform során kisajátított ingatlanoknak a városok és egyházak részére leendő visszaadását rendelték el és hajtották - állítólag végre. (pl. Szatmáron)” MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

⁵⁴A Maros-Torda vármegyei katonai közigazgatási parancsnokság rendelkezése az „állami és közületi vagyonok zár alá helyezése és további hasznosítása tárgyában” (Marosvásárhely, 1940. szeptember 28.). ANDJM, PJM, CM 1940, document 412, fila 4–6.

⁵⁵A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége feljegyzése a visszatért kelet-magyarországi és erdélyi területek gyáriparának – sürgős kormányzati intézkedést kívánó – kérdéseiről (1940. október 8.) MOL, Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály iratai (K 69), 732. cs., 1940–XI–a–1. dosszié – Románia.

rendelt ki. A honvédelmi vezetés elsősorban a hadianyaggyártásra igénybe vehető, illetve más fontos nyersanyagokat, félgyártmányokat termelő üzemeket (kénsavgyártás, réz-, ezüst-, aranytermelés, cellulózgyártás, sóbányászat, szénbányászat) vette át, melyekhez hasonló, állami kézben levő üzemek az anyaországban is voltak.⁵⁶

Az észak-erdélyi üzemek, vállalatok termelését – az ipar szinte valamennyi területén – a nagyfokú nyersanyaghiány, illetve az eladatlan és felhalmozott árukészlet akadályozta. A katonai közigazgatás időszaka alatt csupán a vas- és fémipar, valamint a szövő- és fonóipar termelése mutatott némileg növekvő tendenciát.

„Porból lettünk, de fából élünk” – utal a zetelaki mondás még ma is Székelyföld hagyományosan legfontosabb jövedelmi forrására. Csík, Háromszék és kis részben Udvarhely faipara 1940 őszétől komoly gondokkal küszködött. A tűzi-, faragott-fa-, illetve fűrészáru természetes piacaként továbbra is Románia jöhetett számításba, a jelentősnek mutakozó anyaországi keresletet a már jelzett szállítási nehézségek miatt ugyanis nem lehetett kielégíteni. A termelési és értékesítési nehézségeket az is fokozta, hogy az egyes faipari vállalatok üzei, telepei, kitermelő helyei és iparvasutjai a két ország területén megosztottan helyezkedtek el. Ezen akadályok áthidalására a határvonal megfelelő kiigazításától az egyes zónákra korlátozott forgalmi könnyítésekig, s a vámszabadterületek létesítéséig bezárólag számos megoldás adódott, míg végül az október 29-én létrejött magyar–román jegyzékváltás a kompenzációs alapon történő változat mellett döntött. E megállapodás 120 000 tonna székelyföldi tűzifa Romániába való kivitelét, illetve 82 000 tonna tűzifának a román fennhatóság alatt maradt bihari részekből Magyarországra való behozatalát biztosította. Ahogy az október 22-i cukorrépa-egyezmény, úgy a két ország ezen kezdeti megállapodása is nehezen realizálódott. A szállítások a romániai sokkal magasabb tűzifaárak és a közlekedési-technikai nehézségek miatt november végén még nem kezdődtek meg.⁵⁷ A katonai közigazgatás figyelme elsődlegesen a visszatért erdélyi területeknek, különösen a peremvárosoknak tűzifával való ellátására és az erdőgazdaságok megsegítésére irányult. Ennek érdekében számos áruszállítást szervező és elősegítő intézkedést hozott, az erdőkitermelés az általa jóváhagyott ütemterv szerint zajlott, a rendkívüli kitermelési engedélyek megadására viszont még a munka nélkül maradt faipari munkások foglalkoztatása érdekében sem hajlott.

A nehéz körülmények között tevékenykedő erdélyi magyar kisiparosok leginkább az anyaországból származó olcsó nyersanyagok behozatalát kívánta. A marosvásárhelyi és Maros-Torda vármegyei kisiparosok helyzetéről egy november táján született összefoglaló jelentésben az alábbiak olvashatók: „A kisiparosok helyzete úgy a megyében, mint a városban a lehető legrosszabb. Mint

⁵⁶Bor Jenő ezredes, a HM III. csoportfőnök 2. helyettese jelentése „az erdélyi ipari és munkáshelyzetéről (1940. szeptember 11.). HL, HM, 3251. cs., Eln. III Csoportfőnökség, 53339/1940. sz.

⁵⁷Werth Henrik vezérezredes a Csáky István külügyminiszterhez eljuttatott 1940. október 10-i átiratában javasolta a székelyföldi tűzifakészletek kompenzációs értékesítését, valamint azt, hogy a „visszamaradt tűzifa az állam által felvásároltassék és későbbi szállításra tároltassék”, L. A magyar–román tárgyalások III. szakosztályának jelentése (1940. november 29.). MOL, K 69, 732. cs., 1940–XI–a–1. dosszié – Románia.

munkaadók nem tudnak segéd munkásokat foglalkoztatni, anyag, megrendelés, forgótöke hiányában. Így az ipari segéd munkásság, úgyszintén a kisiparos munkaadó, a legnagyobb nyomornak néznek elébe. A tél küszöbén állva kénytelenek állandóan a Népközösség segélyakciójára feliratkozni, s onnan hetenként 5–15 P. gyorssegélyeket elfogadni. A fennálló helyzetnek elsősorban oka a teljes stagnálás, amely a vasúti összeköttetés és a megrendelések hiánya miatt előállott.⁵⁸

Az energiaszükséglet fedezése is súlyos problémája volt a visszacsatolt terület iparának. Miután az üzemek és a városi háztartások zöme – a román kormányok gazdaságpolitikájának megfelelően – olajfűtésre rendezkedett be, fontos nemzetgazdasági érdek fűződött ahhoz, hogy átmeneti időtartamra, legalább egy évig a szükséges román petróleum behozatala biztosítva legyen.⁵⁹ Emellett a visszakerült terület vasüzemei, s egyes észak-erdélyi iparvállalatai számára szükség volt a Romániában maradt petrosényi bányák szénkontingenseire is.⁶⁰ A magyar–román kereskedelmi tárgyalások – a kezdeti jó kilátások ellenére – november végéig nem vezettek eredményre.

Miután a katonai közigazgatás nem számolt a helyi viszonyokhoz igazodó energiaszükséglettel, a visszatért területek ásványolajtermékekkel való ellátása sokáig jelentős mértékben akadozott. Észak-Erdélyt ugyan be lehetett kapcsolni az anyaország vasúti hálózatába, de az országos hálózattól elvágott Székelyföld vonatkozásában más szállítási módozatot kellett kidolgozni. Az ún. passage (átmenő) forgalmat, vagyis a román területen levő vasútvonalszakaszok ideiglenes használatát ugyanis csupán szeptember 20-ig, illetve esetenként október 1-ig engedélyezték a román szervek.⁶¹ Mindezen akadályok miatt az ásványolajtermékeket Désig, később Besztercéig tartálykocsikban szállították, itt hordókba fejtették át, a honvédség és a MÁVAUT tehergépkocsijain Szászrégenbe, illetve Marosvásárhelyre továbbították, ahonnan a kiürített hordókat azonnal vissza is vitték. A folyékony üzemanyag és a petróleum Marosvásárhelyről a Székely Körvasút vagonjaiban jutott el a székelyföldi fogyasztókhoz. Az ellátás a tartálykocsik és a hordók hiánya, valamint a vasúti szállítás-

⁵⁸HL, HM, 3253. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 114081/1940. sz.

⁵⁹A romániai petróleum mielőbbi behozatala kezdetben egy nem állami szintű vállalkozás révén tűnt megvalósíthatónak. Aurel Milea kolozsvári ügyvéd, szállodatulajdonos, volt képviselő a magyar katonai vezetéssel egységre jutva – kapcsolatai, összeköttetései felhasználásával – 1000 vagon petróleum behozatalát kísérelte meg a kolozsvári és más észak-erdélyi üzemek téli energiaellátásának biztosítása céljából. A részére engedélyezett petróleumkiviteli engedélyt a román hatóságok november végén visszavonták. Mindez abból a feljegyzésből derül ki, amelyet Visky László iparügyi előadó készített Aurel Milea kolozsvári ügyvéddel 1940. október 11-16. között folytatott tárgyalásairól. A feljegyzést a bukaresti magyar követség 1940. november 11-én továbbította Rosty-Forgách Ferenc követségi tanácsoshoz, a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának munkatársához. MOL, K 69, 733. cs., 1940–7–d. és 1940–XII–a–6. dosszié.

⁶⁰Az 1940. októberi kereskedelmi tárgyalások során a magyar fél 40 000 vagon petrosényi szén ellenében hasonló kontingenst ajánlott fel az Erdővidéki Bányaegylet német tulajdonban levő köpeci bányájából. Ezen utóbbi bánya vasúti állomása az Olt bal paliján, román területen feküdt, ezért szenének értékesítése Romániában volt elképzelhető. L. A magyar–román tárgyalások III. szakosztályának jelentése (1940. november 29.). MOL, K 69, 732. cs., 1940–XI–a–1. dosszié – Románia.

⁶¹Rosty-Forgách Ferenc feljegyzése a „Beszterce–Szászrégen közötti teherautószállítás ügyében” (1940. október 21.). MOL, K 28, 81. cs., 132. tétel, 1940–L–20708. sz.

ban időként bekövetkezett torlódások miatt nem lehetett kielégítő. Az elosztó szervezet akadozó működése miatt egyes székelyföldi települések napokig világitás nélkül maradtak.

A katonai közigazgatás a nyersolajhiányra való tekintettel a legnagyobb takarékoságot és a rendelkezésre álló készletek igazságos elosztását tartotta szem előtt, az üzemeket pedig arra szorította, hogy berendezéseiket a megváltozott körülményeknek megfelelően alakítsák át. A pakuratüzelésű kazánoknak és dízelmotoroknak barnaszén és fatüzelésre való átalakítása novemberben már több üzemben folyamatban volt.⁶²

A jelentősebb észak-erdélyi vállalatokat – széleskörű felülvizsgálatuk után – honvédelmi megrendelésekkel látták el. Miután 80%-ban zsidó, 15%-ban pedig román tulajdonosok kezén voltak,⁶³ az akkori „államérdekeknek” megfelelő át-szervezésük hosszadalmas folyamatnak ígérkezett. Fokozottabb bevonásuk a közszállításokba ugyanis már az érvényben lévő első és második zsidótörvény rendelkezéseibe ütközött. A sepsiszentgyörgyi textilművek például „kb. másfélezer székely munkást foglalkoztat, azonban kizárólag zsidó befolyás és vezetés alatt áll, sőt Vezérkar főnöke hadiipari csoportjának közlése szerint a gyár vezetősége ellen a katonai közigazgatás szervei részéről árucsempészet és sabotage miatt eljárás helyezettett folyamatba. Így áll a helyzet a Székelyföld egyik legnagyobb ipari üzeménél, amelynek magyar munkásait foglalkoztatni szeretnénk, viszont zsidó vezetőségének magatartása miatt közszállításokban nem részesíthetjük.” – olvasható az Erdélyi Magyar Népközösségtől a Honvédelmi Minisztérium 17/a. osztályához 1940. novemberében beérkezett bizalmas jelentésben.⁶⁴ A katonai közigazgatás tevékenységét meghatározó *Utasítás* szerint az erdélyi ipari és bányauzemek élén leginkább „államhű vezetőket”, „ártalmatlannak tartott regátbeli szakembereket”, illetve szükség esetén „az üzem régi és megfelelő szakértelemmel rendelkező megbízható alkalmazottait” kellett foglalkoztatni.⁶⁵ Amint azt már említettük, amennyiben az üzemvezetést megbízhatatlannak és alkalmatlannak minősítették, a katonai közigazgatás szervei hatósági vezetőket rendelhettek ki helyükre. A hadiüzemmé nyilvánított 282 erdélyi üzem közül november 9-én csupán 60 vállalat tulajdonosának rendelkezési és képviselési jogosultsága szünetelt, s 53 hatósági vezetőt rendeltek ki hozzájuk.⁶⁶

A visszatért terület katonai megszállása után a gazdaság vérkeringésének működtetésére a Honvéd Vezérkar főnöke elrendelte a lejre szóló bankjegyek pengőre történő átváltását, melyet az alábbi hirdetmény útján hoztak a lakosság tudomására: „A pengőérték törvényes fizetőeszközei mellett egyelőre a leura szóló

⁶²A Honvéd Vezérkar főnöke hadiipari csoportjának 1940. október havi helyzetjelentése az észak-erdélyi hadiüzemekről. (Kolozsvár, 1940. november 9.) HL, HM, 3252. cs., Eln. III. Csoportelnökség, 66563/1940. sz.

⁶³Uo.

⁶⁴„A székelyföldi ipar nehézségei.” HL, HM, 3253. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 114081/1940. sz.

⁶⁵Utasítás... I. m. 64.

⁶⁶A Honvéd Vezérkar főnöke hadiipari csoportjának 1940. október havi helyzetjelen: és az észak-erdélyi hadiüzemekről. (Kolozsvár, 1940. november 9.) HL, HM, 3252. cs., Eln. III. Csoportelnökség, 66563/1940. sz.

bankjegyek és érmék is törvényes fizetőeszközök maradnak. A pengő és leu átszámításának árfolyama a következő: 100 leu 3,33 $\frac{1}{2}$ pengővel, 1 pengő pedig 30 leuval egyenlő. [...] A leura szóló bankjegyeket és érméket a Magyar Nemzeti Bank pengőre váltja át. [...] A Magyar Nemzeti Bank csak azokat a bankjegyeket és érméket váltja át, amelyek tulajdonosa a katonai közigazgatás alatt álló, visszacsatolt területéről való, illetőleg ott székhellyel bíró természetes vagy jogi személy. [...] Tilos román bankjegyet és érmét a katonai igazgatás alatt álló visszacsatolt területre bárhonnán behozni.⁶⁷ A lejre szóló bankjegyeket szeptember 30-i határidővel váltották át, az érmék a katonai közigazgatás ideje alatt forgalomban maradtak.⁶⁸ Habár a rendelkezés a lej behozatalát megtiltotta, a gyakorlatban ezt megakadályozni nem lehetett. Mivel a kormányzat a lejt nem értékelte le, hanem fenntartotta a korábbi árfolyamot, intézkedése a pénznek határon való átcsempészését vonta maga után. Brassóban ugyanis 1 pengőért 70 lejt lehetett kapni, Sepsiszentgyörgyön pedig ugyanezért a 70 lejért 2,1 pengőt adtak. A valutacsempészés ezért, ha kockázatokkal járt is, kitűnő üzletnek bizonyult.⁶⁹

Közélelmezés és közellátás, valamint Székelyföld téli ellátásának megszervezése

Észak-Erdélyben a honvédség bevonulásával egy időben általános áruhiány lépett fel. A román hadsereg az általános mozgósítás, az erdélyi csapatösszevonás, majd az észak-erdélyi területek kiürítése során az elsőrendű közszükségleti cikkek (gabona, cukor, élőállat, petróleum, benzin) nagy részét felvásárolta, illetve elrekvirálta, s a különleges helyzet láttán a lakosság maga is tartalékolásra vásárolt. A honvédség bevonulása tovább növelte a keresletet, a termelés azonban – a feljebb már említett okok miatt – átmenetileg szünetelt vagy pangott.

A katonai közigazgatás közellátási és közlelmezési szolgálatának első tevékenységét a meglévő árukészletek számbavétele, egyes mezőgazdasági termények és ipari termékek forgalmának korlátozása, a kenyérgyártás szabályozása, hústalan napok bevezetése, raktárak és azok készleteinek zár alá vétele, hiányok és feleslegek felderítése, az alapvető közszükségleti cikkek legmagasabb árának megállapítása, valamint a hátszági közellátási rendszerek fokozatos bevezetése képezte.

Az áruhiány erőteljes drágulási hullámot idézett elő, ezért a katonai közigazgatás életbeléptekor elrendelték, hogy az árakat a honvédség bevonulása előtti 14. napon, vagyis az augusztus 23-án érvényes árak színvonalán kell rögzíteni.⁷⁰ Az egyes közszükségleti cikkek (burgonya, élőállat, hús- és húskészítmények, liszt, kenyér, tej- és tejtermékek, cukor, szappan, fűszeráru) árát maximálták.⁷¹ A magyar csapatok bevonulása nyomán feltűnő áremelkedés mutatkozott a vendéglátóiparban is, ezért maximálták a vendéglői és éttermi árakat is, sőt a tulajdonosokat menürendszer bevezetésére kötelezték, s ezeknek legmaga-

⁶⁷Reggeli Újság, 1940. szeptember 13. 3.

⁶⁸Székely Újság, 1940. október 6. 3.

⁶⁹Tájékoztató... I. m. 57.

⁷⁰Keleti Újság (Kolozsvár), 1940. szeptember 18. 4.

⁷¹Uo. 1940. szeptember 29. 5.

sabb árait szintén az egyes katonai közigazgatási parancsnokok állapították meg.⁷² A rögzített árak betartásának kezdeti hiányos ellenőrzése miatt egyes helyeken kirívó visszaéléseket lehetett tapasztalni. A termelők a 24 pengős mázsánkénti búzaár megállapítása idején 31 pengőt is elkértek a kolozsvári hetipiácon.⁷³ Az árakat a katonai közigazgatási parancsnokok a későbbiek során raziák által igyekeztek ellenőrzés alatt tartani. Október közepéig csak Kolozsváron 25 kereskedő engedélyét vonták be ideiglenesen árdragítás vétsége miatt.⁷⁴

A közellátás irányítói a katonai parancsnokságokhoz beosztott közéleti és közellátási előadók, végrehajtó szervei a vármegyei, városi vagy járási parancsnokságoknál a Közéleti Hivatal, a községekben pedig a jegyzőségek voltak. Munkájukat azonban – a helyi alkalmas tisztviselők hiánya, a jegyzőségek sokirányú elfoglaltsága, illetve a kijelölt tisztviselői kar járatlansága miatt – sokfelé csak mintegy háromhetes késéssel tudták elkezdni. Az árukészlet-kiutalások irányítása (szállítás, átvétel, raktározás, megőrzés, szétosztás) a katonai parancsnokokra hárult, akiknek tevékenységéhez sem alkalmazottak, sem szabadon mozgatható tőke, sem pedig a szükséges szállító- és tárolókapacitás nem állt rendelkezésre.⁷⁵

A nagyfokú hiányok szükségessé tették a készletgazdálkodási rendszer bevezetését. Mindazon cikkeknel, melyek korlátozott mennyiségben álltak rendelkezésre, fejadagrendszer alapján állapították meg az ellátási szükségletet. Ezt a rendszert a cukor- és a petróleum-ellátásban alkalmazták; a háztartások a nekik kiosztott jegyek ellenében a körzetek szerint kijelölt kereskedőknél vehették fel fejadagjukat.⁷⁶ A városokban a cukorfejadag mennyisége heti 12 dkg, a falvakban pedig 7 dkg volt.⁷⁷

Már birtokbavételének első napjaiban nyilvánvalóvá vált, hogy a visszatért terület jelentős hiányt szenved a közszükségleti cikkek terén. A folyamatos ellátást csakis az anyaország biztosíthatta. A szükségletek felmérését követően a Honvéd Vezérkar főnöke katonai közigazgatási osztályán október végén a következőképpen állapították meg a szállítások fontossági sorrendjét: „a 4 székely megye (Maros-Torda, Háromszék, Csík és Udvarhely) elsőrendű közszükségleti cikkekkel 1941. április 30-ig bezárólag 100%-ig, a két nehezen megközelíthető megye (Beszterce-Naszód és Máramaros) az elsőrendű közszükségleti cikkek legfontosabbjaival 50–60%-ig látassanak el, míg az ország vasúti hálózatával szorosabb összeköttetésben álló 5 megye (Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka, Szatmár és Bihar) ellátását a szabad kereskedelemre kell bízni.”⁷⁸

⁷²Reggeli Újság, 1940. szeptember 28. 2.

⁷³Tájékoztató... I. m. 93.

⁷⁴Keleti Újság, 1940. október 18. 4.

⁷⁵Tájékoztató... I. m. 62.

⁷⁶Keleti Újság, 1940. szeptember 17. 8.

⁷⁷Uo., 1940. szeptember 18. 4.; Szentistvány József ezredes, a kézdivásárhelyi járási katonai parancsnok jelentése a „Lakosság panaszai az étellemezési nehézségek miatt” (Kézdivásárhely, 1940. november 2.) ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 168/1940.

⁷⁸A Honvéd Vezérkar főnöke katonai közigazgatási osztályának terve, elképzelése a „Székelyföld és a felszabadult keleti részek ellátása” tárgyában (13381/Vkf. kat. közig. 1940.), melyet 1940. október 28-án küldött el a honvédelmi miniszternek. HL, VKF, 248. dob., Eln. 1. o., 1940. sz. n.

A közszükségleti cikkek mielőbbi szállítása különösen a Székelyföld esetében volt fontos, nehogy a közelgő téli hónapok és a várható nagy havazások még jobban megnehezítsék a közellátást. Ezért a Futura terménykereskedelmi vállalat már szeptember 6–20. között 5000 tonna búzát, 390 tonna cukrot és 60 tonna zsírt és szalonnát küldött vasúton az 1. hadsereg-parancsnokságnak Székelyföldre. Ezt követően – az átmenő forgalom megszüntetése miatt – a közszükségleti cikkek szállítása az ásványolajtermékekével megegyezően bonyolódott le. Mindez azonban csak több mint egy hónap elteltével, november elején vette kezdetét.⁷⁹ A székelyföldi rendeltetésű szállítmányok Besztercég, illetve annak körzetébe tartozó Sajómagyaros, Szeretfalva és Jád vasútállomásokig vasúton érkeztek meg. Innen ezeket Szászrégenbe, Marosvásárhelyre, valamint a vasúttal nem rendelkező Udvarhely vármegyébe honvédségi, MÁVAUT és MATEOSz tehergépkocsik szállították.⁸⁰ Árukat ezen felül a Székely Körvasúton is szállították Szászrégenből.⁸¹ E kombinált (megosztott) szállítás miatt csupán a legszükségesebb és tehergépkocsival szállítható árut lehetett feladni, az ömlesztett áru továbbítását nem engedélyezték.

Az áruellátás és az áruforgalom lebonyolításával a kormány a Budapesti Hangya Szövetkezetet és a Futurát bízta meg. Az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet nem akarta magát alárendelni a budapesti központnak, s az áruk nagyobb részének szétosztását és összegyűjtését saját hatáskörébe vonta.⁸² Ennek megfelelően a tehergépkocsin érkező árukat a Futura és az Ásványolaj Nyilvántartó Iroda megbízottjain kívül az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet megbízottjai vették át és irányították az áruraktárakba és egyéb elosztó helyekre. A Futura – beszerezett bizományosai által – minden Észak-Erdélyben előállított terméket az anyaországi árakon volt köteles felvásárolni.

A Honvéd Vezérkar főnöke 4200 tonna búzát, 7300 tonna kukoricát, 31–31 tonna zsírt és szalonnát, 75–75 tonna tésztát és húskonzervet, valamint 24 tonna étolajat kívánt rendelkezésre bocsátani Székelyföld téli ellátásának biztosítására. 1941. január 15-ig a tervezett készletből – anyaországi felesleg hiányában – 2820 tonna kukorica, 75 tonna húskonzerv és 24 tonna étolaj szállítása elmaradt. Székelyföld lakosságát ezenkívül a területén állomásozó honvédségi alakulatok is ellátták fölös készleteikből, s a katonai közigazgatás megszünte-

⁷⁹A Beszterce és Szászrégen közötti vasútpótló forgalomban 1940. november elejétől 11 honvédségi gépkocsioszlop (kb. 260 tehergépkocsi), 2 gépkocsi szeroszlop és 16 vegyes munkásszázad vett részt. L. „A közellátási miniszter tájékoztatója a polgári társadalom részére nyújtott segítségekről 1940 év folyamán.” HL, HM, 4038. cs., Eln. III. Csoportfőnökség, 604/1941. sz.

⁸⁰A honvédelmi miniszter a vasútilag elvágott rész katonai és polgári teherforgalmának irányításával a 101. Központi Szállításvezetőséget bízta meg, amely a forgalom lebonyolítására Besztercén a 3. Központi Szállítási Kirendeltséget állította fel. L. Honvédségi Közlöny, 1940. november 18. 393–394.

⁸¹Tájékoztató... I. m. 62.

⁸²A Fővezérség katonai közigazgatási elvi osztályának 1940. szeptember 20-i beadványa az „Értekezlet a Székelyföldnek élelemmel való ellátása tárgyában.” HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4815/1940. sz. Észak-erdélyi szemleútján nyert tapasztalatai alapján Werth Henrik vezérezredes az alábbiakat állapította meg 1940. október 13-i feljegyzésében: „A Futura és Hangya mielőbbi teljes bekapcsolása szükséges, mert az Erdélyi Hangya szervezetsége kezdetleges, így a reá háruló feladatok megoldására nem képes. Keresztény kereskedők hiánya folytán az árueosztás a legnagyobb nehézségekkel jár.” L. uo. 4908/1940. sz.

kor még további élelmiszerkészleteket is átadtak a polgári szervezeteknek az ottani lakosság ellátására.⁸³

A kezdeti nehézségek óriásiak voltak. Kevés volt a tehergépkocsi, s egy részük állandóan javítás alatt állt, a csekély teherbírású beszercei vasútállomáson pedig emiatt állandó árutorlódás keletkezett. Akadozott a forgalom a Székely Körvasúton is, mivel vonalai – a nagyarányú anyag- és személyszállítások miatt – rendkívül túlterheltek voltak.⁸⁴ Az üzemanyag- és gumiabronchhiány miatt az áruk szétosztását végző szövetkezetek is alig tudták használni tehergépkocsijaikat, a Budapestről indított árukra így eleinte 5–6 hetet is várni kellett.⁸⁵ Hiány mutatkozott rizsben, textíliában, petróleumban és benzinben, s akadozott a só-ellátás is. A lakosság lábbeliben és talpbőrben is hiányt szenvedett. Csíkszereda város katonai közigazgatási parancsnokának a cipőtalpalást is szabályoznia kellett.⁸⁶

Szentistvány József ezredes, a kézdivásárhelyi járás katonai közigazgatási parancsnoka járása súlyos közellátási helyzetéről 1940. október utolsó napjaiban az alábbiakat jelentette feletteseinek: „a falvakban az általános nullás és főzőliszt, valamint petróleum hiány miatt annyira elkeseredett a hangulat, hogy a lakosság köréből mind gyakrabban lehet olyan kijelentéseket hallani, hogy a román uralom alatt sokkal jobb volt a helyzet. A magyar uralomnak egyedüli eredménye a magyar nyelv szabad használatának joga. Községházakban postán öt órakor a sötétség miatt a munkát be kell fejezni, mert gyertyát sem lehet kapni. Kiutalt petróleum mennyisége annyira kevés, hogy egy lámpában két óra alatt elfogy. Látszik, hogy az ország legdélkeletibb sarkában vagyunk s mire hozzánk az áru lekerül, mennyisége a megszabott fejadagnak csak csekély hányada. Az üzletek teljesen üresek, minden pang. Úgy látszik, hogy a Hangya nem tud megbirkózni a rá bízott feladattal. Ennek a kérdésnek további halasztgatása lehetetlen. Komoly és sürgős intézkedést kérek.”⁸⁷

A közéleti problémák, a súlyos áruhiány nagyon megviselte a székelyföldi lakosságot. Fél évvel korábban még a felszabadulás örömmámorában úszott, 1940–41 téli hónapjaiban pedig a következő mondókák születtek körében: „Édes Erdély itt vagyunk, / Benned étlen meghalunk!”, illetve „Árpake nyér, facipő, / Ez a magyar szebb jövő!”⁸⁸

Szociális ellátás

A magyar kormány a korábban Felvidéken alkalmazott szociális ellátó hálózatot igyekezett kiépíteni Észak-Erdélyben is, s Teleki Pál miniszterelnök

⁸³Tájékoztató... I. m. 63.

⁸⁴A Székelyföldre irányuló áruszállítási problémákat az 1940. december 20-án átadott Szászlekenye és Kolozsnagyida közötti 16 km hosszú, keskeny nyomtávú vasút enyhítette, majd végül a több műszaki bravúrral Szeretfalva és Déda között 48 km hosszan megépített s 1942. december 5-én felavatott normál nyomtávú vasútvonal oldotta meg.

⁸⁵Tájékoztató... I. m. 89.

⁸⁶Székely Újság, 1940. november 24. 3.

⁸⁷ANDJC, PJTS, Fond 9, dosar 168/1940.

⁸⁸Vassné Balogh Eszter visszaemlékezése. (Másolata a szerzők birtokában.)

kezdeményezésére a visszatért terület birtokbavételét követően felállította az Erdélyi Szociális Szervezetet. A szervezet központját a Fővezérségnél levő Szociális Csoport képezte, amelynek a vármegyékben és a törvényhatósági városoknál a katonai közigazgatási parancsnok mellé beosztott szociális előadója, vármegyénként és járásonként – tanácsadó és ellenőrző szervként – ún. „munkabizottsága”, községenként pedig végrehajtó szerv gyanánt ún. „munkaközössége” működött. Önálló tevékenységet a szervezet nem folytathatott, munkáját a katonai közigazgatási szervek hatáskörén belül és azzal összhangban végezhetette.

Az Erdélyi Szociális Szervezet alapfeladataként a munkaképtelenek, az ellátatlanok, illetve a megsegítésre szoruló sokgyermekes családok segítését, valamint a munkaképes állástalanok munkához juttatását és gazdasági megerősítését fogalmazták meg. Az utóbbi célkitűzés gyakorlati megvalósítási formái közé tartozott többek között a. kisiparosok és kiskereskedők kamatmentes hitellel való ellátása, értékesítési lehetőségekhez juttatása, a mezőgazdaságban dolgozóknak állattal, földdel, felszereléssel és terményhitellel való megsegítése, a városi és falusi munkanélküliek foglalkoztatása, számukra munkaalkalmak megteremtése és foglalkoztató műhelyek megszervezése, illetve a mezőgazdasági területeken jövedelem kiegészítés céljából a háziipar fejlesztése is.

A kormány 10 millió pengő hitelt bocsátott a szervezet rendelkezésére, amely tevékenységének első 3 hónapja alatt több mint 5 millió pengőt fordított szociális célokra.⁸⁹ Munkája igazából csak október folyamán kezdett kibontakozni, s kezdetől fogva súrlódásai voltak a látszólag hasonló célkitűzésű magánkezdeményezésekkel, s esetenként a katonai közigazgatással is. Az Erdélyi Szociális Szervezet sokrétű tevékenységet folytatott. A legszükségesebb közmunkák megindításához nyújtott kölcsöneivel a nagyvárosok (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti) munkanélküli tömegeit igyekezett foglalkoztatni.⁹⁰ A művelés alól kivont területek hasznosításához a gazdáknak esetenként traktorokat biztosított,⁹¹ a szegényebb mezőgazdasági munkásoknak állatvásárlási-, a kisiparosoknak nyersanyaghitelt nyújtott, s számos közegészségügyi intézmény (egészségház, szülőotthon) létesült közreműködésével.⁹² Székelyföld és Kalotaszeg háziiparát nyersanyaggal és pénzhittel látta el, s a termékeket méltányos áron igyekezett megvásárolni. A helybéli fakereskedőket ösztönözte arra, hogy a szegényebb székely fakitermelők árúját is felvásárolják. A dél-erdélyi menekültek gondozása váratlanul nagy terhet rótt a szociálpolitika munkásaira. A Maros-Torda vármegyei katonai közigazgatási parancsnok mellé kirendelt szociális előadó szeptember 28-i jelentésében az alábbiak olvashatók: „A vármegye területére el-

⁸⁹A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási parancsnoksága (Novákovits Béla tábornok) összefoglaló leírása az Erdélyi Szociális Szervezet munkaköréről (Marosvásárhely, 1940. szeptember 18.). ANDJH, PJC, AMO 1940, 30.; Az egyes segélyek, hitelek anyagi fedezetét az Erdélyi Szociális Szervezet előadói a katonai közigazgatási parancsnokságok útján a Fővezérség Szociális Csoportjától igényelték. L. ANDJH, PJC AMO 1940, 30., illetve 244/sgt.

⁹⁰A visszatért észak-erdélyi terület kisebb városaiban és községeiben leginkább az Államépítészeti Hivatal, s a MÁV keretében szerveztek közmunkákat. L. uo.; Tájékoztató... I. m. 44.

⁹¹Szállítási nehézségek miatt a traktorok kiszállítását, majd üzemanyaggal való ellátását csak részben (60 darab traktor) tudta a szervezet biztosítani. L. Tájékoztató... I. m. 45.

⁹²Tájékoztató... I. m. 45.

szórtan érkező menekültek nagyobb nehézséget nem okoznak, mert többnyire rokonoknál húzzák meg magukat. Egyedül Szászrégenben tette komollyá a problémát az ott átözönlő menekültek nagy száma, mert van nap, melyen ezernél többen érkeznek oda. Szászrégenben folyó hó 20-án alakult meg részvételemmel a városi munkabizottság, mely menekült bizottságot küldött ki magából és menekült étkeztető állomást állított fel a pályaudvaron, melyen állandóan 4 hölgy teljesít szolgálatot. [...] A menekültek teát, vagy gulyást, a gyerekek tejet kapnak, szükség esetén megmosdatják őket stb. Az élelmiszer javarészt a katonaság adja. A tejet és egyéb apróságot a helyi bizottság. Edényekre, kisebb hiányok pótlására és zökkenő áthidalására eddig 150 pengőt kiutaltunk. [...] A régi menekültek számára útépitési munkáról történt gondoskodás. A marosvásárhelyiek egy részét igénybe lehetett venni a Romániából hazaérkező lovak gondozására.”⁹³

A katonai közigazgatási parancsnokok jelentős része helytelenítette, hogy a szervezet a posta-takarékpénztárnál kezelt külön pénzalappal rendelkezett.⁹⁴ A szociális előadók munkáját sokszor feleslegesnek ítélték meg, vagy meg sem hallgatták véleményüket. Ezenkívül a hadsereghez beosztott szociális előadók nem egy esetben a szervezet alapelveivel ellentétes rendeleteket is kibocsátottak.⁹⁵ Egyes szociálisan érzékeny katonai közigazgatási parancsnokok, akik a szegényebb és elesettebb rétegek felemelését fontosnak tartották, saját maguk vették kezükbe az ügyek intézését. Rajnay Károly tábornok, Nagyvárad katonai közigazgatási parancsnokának október 8-i felhívásában a következőkről tájékoztatta a város lakosságát: „Felhívásomra több mint 1500 munkaképtelen jelentkezett a városházán az elmúlt napokban, akiknek száma a tél folyamán még csak növekedni fog. Ki akarom választani a valóban rászorulókat, hogy gondoskodás történjen minden egyesről, amíg él legyen lakása, élelme, ruhája és fűtőanyaga. Ezért egy bizottságba tömörült Nagyváradon minden vallási és társadalmi egyesület, amely eddig szegénysegélyezéssel foglalkozott. A bizottság önkéntes munkatársai elmennek a segílyt kérők otthonába és kivizsgálják kérelmét. A munkaképtelenek eltartása az egész országban városi, illetve községi feladat. Nagyvárad thj. város házipénztára üres. A román hatóságok ilyen célra nem hagytak pénzt. Felkérem mindazokat, akik a munkaképteleneket eddig is segítették, hogy a nekik szánt adományokat ne adják ezentúl az utcán kéregetők kezébe, hanem igazságos elosztás végett juttassák el a városházára a megalakult Szegényügyi Bizottság pénztárába. [...] Vállalatok, pénzüzetek

⁹³ ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 8, fila 3-4.

⁹⁴ A szociális szükségletekre elkülönített pénzösszeghez a katonai közigazgatás szervein keresztül lehetett hozzáférni. A szervezet ugyanis a hadsereg katonai közigazgatási csoportok, illetve a vármegyei katonai közigazgatási parancsnokságok pénztárainak utalta ki az e célra felhasználható ellátmányt. A kifizetések a vármegyei (törvényhatósági jogú városi) katonai közigazgatási parancsnok és a szociális előadó együttes kifizetési záradéka alapján történtek. L. A m. kir. I. hadsereg katonai közigazgatási csoportja (Novákovits Béla tábornok) rendelkezése az „Erdélyi Szociális Szervezet és a katonai közigazgatás együttműködésének biztosítása” tárgyában (Marosvásárhely, 1940. szeptember 17.). ANDJM, PJM, CM 1940, document 87.

⁹⁵ Papp József jelentése Teleki miniszterelnöknek (1940. december 17.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

nagyobb összegű megajánlásait közvetlenül a bizottság Központjához kérem.”⁹⁶

Néhány vármegyében és Kolozsváron a Magyar Népközösségnek – a romániai magyarság 1938 utáni egyetlen legális érdekképviseleti szervezetének – helyi szervezeteit, az ún. Tízes Szervezeteket is be akarták vonni a szociális tevékenységbe. A katonai közigazgatás azonban ebben a kérdésben merev, elutasító álláspontot képviselt,⁹⁷ mert a Magyar Népközösséget a román kormány által életre hívott „bábszervezetnek” tekintette. Ezért Teleki miniszterelnök, hogy ne súlyosbítsa a meglévő ellentéteket, szeptember közepétől anyországi mintára Észak-Erdélyben is Nép- és Családvédelmi Bizottságokat állítottatott fel. Jóllehet a bizottságok új szervezatként kezdték el működésüket, tagjaik legtöbbször a Magyar Népközösségben szociális munkát folytató személyek, s a helyi jótékony egyesületek és egyházak vezetői közül kerültek ki.⁹⁸ Az egyházakkal és a hasonló rendeltetésű román egyesületekkel nem kívántak kapcsolatot létesíteni.⁹⁹ Az Erdélyi Szociális Szervezet, valamint a Nép- és Családvédelmi Bizottságok a katonai közigazgatás megszűnte után is folytatták munkájukat, sőt érdemi tevékenységüket leginkább ezen időszakban fejtették ki.

Oktatás, sajtó, kultúra

Erdélyben, az első világháború utáni impériumváltást követően a magyar nyelvű állami iskolákat rövid idő alatt felszámolták. Az anyanyelvű oktatás a felekezeti iskolákba szorult vissza, ugyanakkor azokban a helységeken is létesítettek állami iskolát, ahol előtte csak felekezeti iskola működött. Ha a magyar szülők anyanyelvükön akarták taníttatni gyerekeiket, akkor ez több pénzükbe került, mivel a felekezeti iskolákban a tandíjat magasabban állapították meg, s ezt a költséget a gazdasági válság (1929–1934) okozta elszegényedés miatt csak kevés család tudta vállalni. Emiatt még Székelyföldön is megnőtt a román tannyelvű állami iskolákba beíratott gyerekek létszáma, ami azzal a következménnyel járt, hogy a főhatalom kizárólag román pedagógusokat helyezett ezen tanintézményekbe. Előrelátható volt, hogy az újabb hatalomváltással a román nemzetiségű tanszemélyzet javarésze nem marad Észak-Erdélyben, s nagyon sok iskola marad tanító nélkül.

A tanügyi kérdések ideiglenes rendezése igen nagy gondot okozott a katonai közigazgatásnak. Miután a honvédség közvetlenül az iskolaév megkezdése előtt vette birtokba a visszacsatolt területeket, az iskolakezdés október 15-ben megállapított határidejét nem tudták betartani Észak-Erdély valamennyi tanintézetében. A tanszemélyzet pótlása és az egyes iskoláknak a magyar oktatási rendszerbe való bekapcsolása időt követelt. Ezenkívül voltak olyan honvédel-

⁹⁶Erdélyi Néplap (Nagyvárad), 1940. október 8. 4.

⁹⁷Kivételek természetesen akadtak. Nagykárolyban például a város iparosságának ügyeit az Ipartestület működésének megkezdéséig a városi katonai parancsnokság által kinevezett „Iparos Tízes Bizottság” vezette. Elnöke Kovács K. Félix mészáros volt. Szatmármegyei Közlöny (Nagykároly), 1940. november 13. 4.

⁹⁸Hámori Péter: Produktív szociálpolitika a visszacsatolt északi és erdélyi területeken. II. Magyar Szemle, 2006/3–4. 100.

⁹⁹Utasítás. ...I. m. 47.

kulatok és -intézetek, melyeket még október végén is iskolai épületekben szállásoltak el.

Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter október 5-i rendeletében ideiglenes hatállyal az szabályozta a visszatért területen újraindítandó közoktatást. A román állam által fenntartott állami iskolák magyar állami iskolák-ká alakultak. A túlnyomó részben magyarul telepeken a tanítás természetesen magyarul, míg a román ajkú vidékeken románul folytatódott. Valamennyi nem magyar tanítási nyelvű iskolában a magyar nyelvet legalább heti 6 órában kellett tanítani. A vegyes lakosságú településeken a nemzetiségek számarányának megfelelően kellett az oktatást – tagozatokat képezve – az egyes nyelveken biztosítani. A felekezeti iskolák továbbra is ilyenként működtek. A román tanítási nyelvű felekezeti iskolák azonban – a tanítóhiány, illetve a helyükön maradt román egyházi tanerők megbízhatatlannak nyilvánítása miatt – csak csekély számban folytathatták tovább tevékenységüket.¹⁰⁰ Mindössze néhány 1918 előtt is létező görög katolikus elemi iskola,¹⁰¹ valamint egy román tannyelvű gimnázium és négy gimnáziumi román tagozat maradhatott fenn.¹⁰² A német iskolák egy részét is bezárták, e folyamatnak azonban a kormány – nyilvánvalóan Németország érzékenységére való tekintettel – igyekezett gátat vetni. „A Miniszterelnök úr parancsára mindazokban a községekben vagy városokban, ahol a román uralom ideje alatt német iskola vagy tagozat működött és azok a katonai parancsnokok által – bár indokolatlanul – megszüntek, tekintet nélkül a hallgatók létszámára, teljes egészükben visszaállítandók”¹⁰³ – olvasható a Honvéd Vezérkar főnökének egy november 11-i keltezésű utasításban. Ezen utasítás az elemi és a középfokú iskolákra egyaránt vonatkozott.

Ha ugyanabban a községben a felekezeti iskola mellett állami iskola is működött, az állami iskolában a tanítást csak abban az esetben kellett megkezdeni, ha a felekezeti iskola nem elégítette ki a szükségletet. A felekezeti iskoláknak kedvezett az a rendelkezés is, hogy az állami iskola céljaira rendelt helyiségek használatát a helybeli felekezeti jellegű iskola fenntartójának iskolai célra, bérfizetési kötelezettség nélkül át lehetett engedni, ha ezt a felekezeti jellegű iskola elhelyezésének fogyatékoságai, vagy más körülmények indokolták.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Gyárfás Elemér, a Magyar Népközösség elnöke az észak-erdélyi román oktatás ügyében a magyar kormányhoz eljuttatott 1942. augusztus 14-i levelében az alábbiakról számolt be: „Az 1940/41 tanév befejeztekor, 1941. júniusban a román kormány hivatalosan közölte velem, hogy ha a magyar kormány a következő tanévre sem engedélyez román hitvallásos iskolákat, el lehetünk készülve a legkellemetlenebb retorziókra. Egyidejűleg közölték, hogy a Hóman-féle állami román tagozatok őket nem érdeklik, ezeket a románok kulturális igényeinek szempontjából figyelembe egyáltalán nem veszik.” MOL, K 63, 258. cs., 1940–27/7/T/2d–sz. n./1942. (217–221. p.)

¹⁰¹ Az 1869 óta működő, román tanítási nyelvű szamosújvári, görög katolikus tanítóképző 1940. október 28-án kezdte meg tevékenységét. Horváth Kázmér jelentése (1941. július 31. MOL, K 28, 81. cs., 132. tétel, 1941–I–20498. sz.)

¹⁰² Simon Zsuzsanna: Erdély köz- és szakigazgatása a második bécsi döntés után. Regio 1995/4. 75.

¹⁰³ A Honvéd Vezérkar főnökének 1940. november 11-i rendelkezése a „Német iskolák visszaállítása.” tárgyában. (4624/Vkf. kat. közig. 1940.) ANDJH, PJC, AMO 1940, 3668. sz.

¹⁰⁴ A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási parancsnoksága (Novákovits Béla tábornok rendelkezése az „Állami iskolák átengedése felekezeti oktatás céljaira.” tárgyában. (Kolozsvár, 194. október 9.). ANDJH, PJC, AMO 1940, 380.

Ezen utóbbi rendelkezések az elemi népiskolákra és a középiskolákra egyaránt vonatkoztak. Marosvásárhelyen a református és a római katolikus főgimnáziumot, Szászrégenben pedig a római katolikus algimnáziumot hozta kedvezőbb helyzetbe a „rivális” állami tanintézmény megszüntetése. A román főhatalom idején bezárt egyházi iskolákat, ahol igény volt rájuk, újjászervezték. Többek között újraindult az oktatás a marosvásárhelyi református leánygimnáziumban, a kézdivásárhelyi római katolikus, a nagyváradi premontrei, valamint a máramarosszigeti és a székelyudvarhelyi református fiúgimnáziumokban, továbbá a gyergyóditrói római katolikus polgári iskolában is.¹⁰⁵ Az állami iskolákban ingyenes volt az elemi oktatás, a tanulóktól 1 pengő beíratási díjon kívül egyéb díjat szedni nem volt szabad, a szegényebb tanulók pedig még ez alól is mentesültek. A tanintézetek működésüket az előző tanév tanterve szerint folytatták, kivéve a magyar nyelvet és a magyar nemzetismereti tantárgyakat (történelem, földrajz, alkotmánytan), melyeket külön megállapított tantervek szerint kellett tanítani.¹⁰⁶ Novemberben Marosvásárhely, Kolozsvár és Szatmárnémeti központtal három tankerületet létesítettek, Bihar vármegyét pedig a debreceni tankerülethez osztották be.¹⁰⁷

A legnagyobb problémát – főleg a román nemzetiségű vidékeken – a tanítóhiány okozta. Maga Werth Henrik vezérezredes is megjegyezte máramarosi szemleútján, hogy „a városi tanszemélyzet megvan, az iskolai oktatás a városban X. hó 15-től megkezdődött. Vidéken azonban nem, mert a tanszemélyzet nem áll megfelelő számban rendelkezésre, [...] kb. 40%-a hiányzik”.¹⁰⁸ A nagyszámban elmenekült vagy elüldözött tanítók helyét elsősorban helybeli nyugdíjas tanítókkal, tanítónövendékekkel, érettségizettekkel, sőt egyes helyeken „értelmiséghez tartozó” asszonyokkal¹⁰⁹ próbálták pótolni. A tanítóhiány súlyosságát jellemezte továbbá, hogy végső megoldásként az anyaországból is toboroztak érettségizett munkaerőt. Őket azután jelentkezésük sorrendjében osztották be a megüresedett tanítói állásokra, ami olykor meglehetősen furcsa szituációkat is eredményezett. Ilyen módon került például „egy Győrben élő úri család leánykája, Győrből egyenesen Ciblesfalvára (Suplani). Hogy ez a »levegőváltóság« mit is jelentett, csak az tudja megérteni, aki a körülményeket ismeri. A helység az utolsó vasúti állomástól egy egész napi szekerezésnyire volt, közvetlenül a Cibles hegység lábainál (1850 m), egyben az utolsó település, 100%-ban román lakossággal. Az új tanítónő oda megérkezve senkivel sem tudta magát megérteni. Végre előkerült egy öreg román, aki az első világháborúban a honvédségnél szolgált és így keveset tudott magyarul: ez lett a tolmács. Szállást, ellátást a falu szélén az őserdő mellett kapott egy szegény, öreg özvegy-asszonytól. [...] A háziasszonyával csak kézjelekkel értekezett, ugyanúgy tanítványaival is. Eredmény persze nulla”¹¹⁰ – írta visszaemlékezésében Bethlen Béla

¹⁰⁵ Tájékoztató... I. m. 97.

¹⁰⁶ A 24024/1940–V. K. M. sz. rendelet szövegét közli: Budapesti Közlöny, 1940. október 6. 2.

¹⁰⁷ A 7880/1940–M. E. sz. rendelet szövegét közli: Budapesti Közlöny, 1940. november 10. 1.

¹⁰⁸ HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908/1940. sz.

¹⁰⁹ Tájékoztató... I. m. 98.

¹¹⁰ Bethlen Béla: i. m. 46.

gróf, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyék főispánja, majd Észak-Erdély 1944. őszi kormánybiztosa. E kényszerű intézkedések ellenére a katonai közigazgatás megszűntekor közel ezer tanítói állás maradt betöltetlenül, és sok iskolában szünetelt még a tanítás.¹¹¹

A katonai közigazgatás helyi lakosságot is érintő rendelkezéseit falragaszokon, plakátokon és a sajtó útján hozták a helybeliek tudomására. Ez kezdetben eléggé szervezetlenül történt. A katonai közigazgatás a későbbiek során a legfontosabb közellátási ügyekben az Erdélyi Gazdasági Tanács kormány megbízottja útján tájékoztatta a nagyközönséget, de ebben a munkában a sajtó is jelentős részt vállalt. A sajtó ellenőrzését – a Fővezérség által elrendelt sajtócenzúrát – egyébként is az egyes katonai közigazgatási parancsnokságok hajtották végre. Előzetes tájékozódás után a visszatért területen megjelenő 230 lap közül 124-et tiltottak be azonnali hatállyal.¹¹² A napi-, heti és a szaklapok megszüntetése elsősorban politikai beállítottságuk alapján történt – a közlés nyelvétől nagyjából függetlenül. Székelyudvarhelyen például a korábban megjelent 6 lap (4 magyar és 2 román) közül csak egy magyar nyelvű hetilap megjelenését engedélyezték.¹¹³

A sajtó ellenőrzésére és irányítására vonatkozóan az *Utasítás* többek között a következő irányelveket írta elő:

Katonai szempontból

- minden katonai vonatkozású hírt csak a Magyar Távirati Iroda kiadványai alapján lehet közölni;
- tilos minden olyan hírt közölni, amely azt a látszatot keltheti, hogy Magyarország függetlensége veszélyben forog;
- tilos a katonai hírek és közlemények megjelentetése.

Belpolitikai szempontból

- tilos belpolitikai vitákat rendezni, s támadni a politikusokat;
- tilos bírálni az anyaország politikai, szociális, gazdasági stb. helyzetét;
- az erdélyi románokat, mint népet, gyalázni és becsmérelni tilos, úgyszintén nem engedélyezett a románok ellen izgató cikkeket megjelentetni;
- semmiféle vallási vita nem engedhető meg;
- a román politikusok és a román politikai rendszer csak a jó ízlés határán belül bírálható.

Külpolitikai szempontból

- Németországról és Olaszországról csakis rokonszenvesen szabad írni;
- a Jugoszláviával szemben támasztott területi követelésről írni tilos;
- Oroszországot és az Amerikai Egyesült Államokat becsmérelni tilos;
- az Anglia és Franciaország ellen írt cikkek hangja a jó ízlés határán belül maradjon;
- külföldi rádióadások híryanagának közlése tilos.¹¹⁴

¹¹¹ Tájékoztató... I. m. 98.

¹¹² A betiltott napi- és szaklapok között 76 magyar, 47 román és egy francia nyelvűt, míg az engedélyezettettek között 94 magyar, 9 román és 3 német nyelvű sajtóterméket említett meg a katonai közigazgatás korabeli dokumentuma. *Utasítás...* I. m. 17–18.

¹¹³ Uo. 17.

¹¹⁴ Uo. 18–20.

A kulturális egyesületek, szintársulatok működésének biztosítása és ellenőrzése szintén a katonai közigazgatás feladata volt. Példaként megemlíthető, hogy Nagy Imre és színésztársulata kérelmére az 1. hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnoksága az alábbi műsor bemutatását engedélyezte illetékességi területén: „Kacsóh Pongrác: *János vitéz*. – Erdélyi Mihály: *Fehérvári huszárok, Legyen úgy, mint régen volt, Sárgarigófészek, Lehullott a rezgőnyárfa*. – Farkas Imre: *Alvinci huszárok, Nótás kapitány, Túl a nagy Krivánon*. – Huszka Jenő: *Gül Baba*. – Szilágyi László: *Tokaji aszú, Lovasparádé*. – Székely Mózes: *A térkép*. – Tóth Ede: *A falu rossza*. – Szigligeti Ede: *A cigány*.”¹¹⁵

Menekültek

A katonai közigazgatás egyik legsúlyosabb rögtönzött feladatát a visszatért területre menekült több tízezer dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar ügyének intézése képezte.

A magyar politikai és katonai vezetés egyre határozottabban képviselt revíziós törekvései, illetve az ezzel kapcsolatosan elterjedt hírek a honvédség várható hadműveleteiről már 1939 elejétől feszült helyzetet teremtettek Erdélyben. A fokozódó magyarelles hangulat, a megtorló intézkedések és a román hadsereg sorozatos mozgósításai következtében tömegesen behívott magyar nemzetiségű hadkötelesek elviselhetetlen sorsa miatt a második bécsi döntés kihirdetéséig hozzávetőlegesen 12–14 ezer, más adatok szerint 18 ezer erdélyi magyar menekült lépett be a magyar határon.¹¹⁶ Javarészt a helyzetét egyre reménytelenebbnek megítélő határ menti, Szilágy és Szatmár megyékből származó polgári lakosok, illetve a katonai szolgálatából vagy a behívása elől megszökött hadköteles férfiak választották ezt a megoldást. A kényszeráttelepülés ezen folyamata 1940. augusztus 30. után már tömeges méreteket öltött, az atrocitásoknak és üldöztetéseknek kitett, munkahelyükről elbocsátott vagy egyszerűen kiutasított, hitüket és kitartásukat veszített dél-erdélyi és ókirályságbeli magyarok tízezrei özönlöttek el a visszatért terület nagyobb városait és azok környékét.

A menekültek tömeges érkezése váratlanul érte a magyar kormányt és a visszatért erdélyi területen életbe léptetett katonai közigazgatást. A határokon kívül rekedt magyarság nagyarányú átözönlése leginkább a magyar politikai vezetést aggasztotta. A kormány – tekintetbe véve a Bárdossy László bukaresti követ jelentéseiben¹¹⁷ körülírt hátrányos következményeket is – a dél-erdélyi magyarság megnyugtatását szolgáló sajtónyilatkozatokat, illetve helyben

¹¹⁵ Horváth József tábornok, Csík vármegye katonai közigazgatási parancsnoka rendelkezése „Színjátzsási engedély.” tárgyában. (Csíkszereda, 1940. október 23.) ANDJH, PJC, AMO 1940, 615.

¹¹⁶ L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. Regio, 1999/3–4. 244.

¹¹⁷ Bárdossy 1940. szeptember 4-i számjeltáviratában arról számolt be, hogy a dél-erdélyi magyar értelmiség mellett már a földműves és az iparos réteg is „fejveszetten menekül”, lakhelyének tömegmértű elhagyásával a romániai magyarság lélekszáma erősen csökken, ami lehetetlenné teheti, hogy Magyarország „később lakosságcserevel szabaduljon” a területén élő román nemzetiségűek egy részétől. MOL, K 63, 258. cs., 1940-27/7/Tá-359. sz.

maradásra buzdító felhívásokat tett közzé, s mint már említettük, az átmene-
kült köztisztviselők alkalmazásának megakadályozására törekedett. A mene-
kültáradatot azonban nem lehetett megállítani, a kormány ennél fogva enged-
ményre kényszerült.

A menekültek gondozásának megszervezését a katonai közigazgatás mindvég-
gig kiemelt feladatként kezelte.¹¹⁸ Az 1. hadsereg parancsnokság katonai közigaz-
gatási csoportjának 97/kat. közig. rendelete értelmében Maros-Torda vármegye
katonai közigazgatási parancsnoksága szeptember 21-én az alábbiakra utasított-
ta az érintett járási és városi katonai közigazgatási parancsnokságokat: „A mene-
külték fogadására, nyilvántartására és gondozásuk technikai megszervezésére a
községekben és a városokban Menekültgondozó Bizottságok alakuljanak, vagy en-
nek lebonyolítására valamelyik helyi társadalmi jótékonyági egyesület kérendő
fel. Ez a bizottság, vagy egyesület az odaérkezett menekültek adatait feljegyzi [...],
elhelyezésükről, hiányos ruházat kiegészítéséről, ételmezésükről társadalmi gyűj-
tés útján gondoskodik. Arra kell törekedni, hogy ez a segítség csakis az első napok-
ra szorítkozzék, a menekült lehetőleg itt élő rokonaihoz, ismerőseihez utazzék.”¹¹⁹

A menekülteknek a rokonságuknál, illetve ismerőseiknél történő elhelyezé-
sére leginkább a Székelyföldön adódott lehetőség.¹²⁰ A fedél nélkül maradtakat a
katonai közigazgatási szervek kezdetben ideiglenes szállásokon (iskolákban, köz-
épületekben, magánházakban stb.) igyekeztek elhelyezni. A városokba érkezett
menekültek ideiglenes elszállásolására a környékbeli falvak segítségét, elhelyezési
lehetőségeit is megpróbálták igénybe venni. A Maros-Torda vármegyei katonai
közigazgatási parancsnok szeptember 19-i jelentésében például arról számolt
be, hogy az „Erdélyi Gazdasági Egyesülettől [...] címetek kaptunk, mint olyan
községi vezető személyekét, akik valószínűleg befogadnának egy-két menekül-
tet, illetőleg segédkeznének azok elhelyezésében. A menekültek számára szál-
lást, – mely padláson, szalmában is lehet, – kérünk kb. két hétre azon re-
ményben, hogy ezen idő után sikerül helyben fizetett munkát találniuk.”¹²¹

¹¹⁸ A Honvéd Vezérkar főnökének a menekültkérdéssel kapcsolatos álláspontjáról az alábbiak
olvashatók az erdélyi szemleútjáról készült 1940. október 13-i feljegyzésben: „A VKF-e [Honvéd Ve-
zérkar főnöke] véleménye, hogy a menekülteket be kell fogadnunk, nem tehetjük ki őket a határon
való hosszas hányódásnak, mint ahogy az a múltban Szlovákiával szemben történt. Amennyiben a
VKF-e állásfoglalását a kormány magáévá teszi, úgy egyidejűen kormánydöntés szükséges arra vo-
natkozóan is, hogy a menekültek maradjanak a felszabadított területeken, vagy pedig a Csonka-
országban telepített táborokba nyerjenek ideiglenes elhelyezést? Önagyméltósága véleménye az,
hogy a menekülteket a Csonkaország területén létesítendő gyűjtőtáborokba kell hátraszállítani. Itt
priorálatni és megbízhatóság szerint csoportokba osztani, majd imperatív módon a felszabadított
területeken, megélhetésük egyidejű biztosítása mellett elhelyezni.” HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o.,
4908 /1940. sz.

¹¹⁹ Maros-Torda vármegye katonai közigazgatási parancsnokságának utasítása a „Menekültek
támogatása” tárgyában. (Marosvásárhely, 1940. szeptember 21.) ANDJM, PJM, CM 1940, docu-
ment 142, fila 3.

¹²⁰ A csíkszentmártoni járási katonai parancsnok 1940. október 17-i rendelkezése a „Menekül-
tekkel való bánásmód” tárgyában. ANDJH, PJC, AMO 1940, 1840/sgt. sz.; A gyergyószentmiklósi
városi katonai parancsnokság 1940. október 19-i kimutatása a városba érkezett menekültekről. Uo.,
1928/sgt. sz.

¹²¹ ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 33, fila 24.

A menekültek elhelyezésére rövidesen két nagy mozgó-, elosztó, és gyűjtőtáborot létesítettek Szászfenesen (102. sz.), illetve Szamosfalván (103. sz.), melyeket még szeptember hónapban Marosvásárhelyen (101.), Csíkszerdában (105.) és Szatmárnémetiben (107.) újabb táborok megnyitása követett. A későbbiek során e célokra vették igénybe a püspökladányi 106. számú gyűjtőtáborot is. A táborok szűkös befogadóképessége miatt még hosszú ideig jelentős számú menekült elhelyezését kellett másképpen megoldani. „A szamosparti és szászfenesi gyűjtőtáborokban összesen 3000 menekült van összezsúfolva. Ezekben a táborokban már nem is lehet több menekültet elhelyezni. A Kolozsváron nyilvántartott 16 775 menekült közül 4978 van ideiglenesen elhelyezve. [...] A menekültügyi hivatal a lapok útján felhívást intézett a társadalomhoz, hogy minden felesleges lakható helyet bocsássonak a menekültek rendelkezésére”¹²² – tudósított az *Erdélyi Néplap* október 10-i száma. A katonai közigazgatás október 15-i kimutatása szerint a legtöbb menekült Kolozsvárott és környékén gyűlt össze. Ennek következtében a kolozsvári lakberek annyira megemelkedtek, hogy Beck Albert ezredes, a város katonai közigazgatási parancsnoka szeptember 28-án elrendelte, a lakásokat csak a beszállásolási hivatal jóváhagyásával lehet bérbe adni, október 1-jei hatállyal pedig a lakberek árának 30%-os csökkentéséről is intézkedett.¹²³ Sokan települtek be más nagyvárosokba (Nagyvárad, Marosvásárhely), valamint a székely vármegyékbe is. Beszterce-Naszód vármegyében viszont, ahol a magyarság számaránya amúgy is alacsony volt, csupán 9 menekültet tartottak nyilván. Október 15-én a visszatért területen összesen 49 302, az anyaországban pedig 9884 dél-erdélyi, illetve ókirályságbeli magyar menekültet tartottak nyilván.¹²⁴

A katonai közigazgatás időszakában jelentős volt az Észak-Erdélyből eltávozott, illetve kiutasított románok száma is. Már a területátadás előtt létrehozták Romániában az Észak-Erdélyi Menekültügyi Hivatalt, melynek adatai szerint 1940. szeptember–novemberben 68 750 menekült távozott az újból magyar fennhatóság alá kerülő országrészből. Havi megoszlás szerint szeptemberben 7691, októberben 30 070, novemberben pedig 30 989 észak-erdélyi, javarészt állami alkalmazásban állt, román nemzetiségű polgár hagyta ott lakhelyét.¹²⁵

A magyar kormány 1940. október 11-én határozott az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság felállításáról. Vezetője, dr. Bonczos Miklós belügyi államtitkár első tevékenységeként a Honvéd Vezérkar főnökével egyetértésben

¹²² Erdélyi Néplap, 1940. október 10. 3. Az idézetben az erdélyi Magyar Párt keretében működő menekültügyi hivatalról van szó.

¹²³ Beck Albert ezredes, Kolozsvár thjf. város katonai parancsnokának 1940. szeptember 28-i hirdetménye és október 1-jei rendelete. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és kisnyomtatványtár. Szöveges plakátok.

¹²⁴ Tájékoztató... I. m. 34. Az erdélyi polgári menekültek anyaországi táborai, szálláshelyei közül Püspökladány, Berettyóújfalu, Nagyléta, Szerencs, Somlószőlős, Bakonyoszlop és Tab, míg a katonaszökevény menekültek fogadására Losonc működött a legnagyobb létszámmal. L. uo.

¹²⁵ Mihai Fatu – Mircea Musat – Oliver Lustig – Ion Ardeleanu – Gheorghe Badea – Ludovic Vajda: Teroare horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940 – octombrie 1944. București, Editura Politică, 1985. 143. E kötet szellemiségével és nézeteivel ugyan nem tudunk egyetérteni, de a katonai közigazgatás időszakában eltávozott, illetve kiutasított észak-erdélyi román nemzetiségűek közzé tett létszámadatai valósnak tűnnek.

úgy rendelkezett, hogy a visszatért erdélyi területen a menekültek nyilvántartásba vételével a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság kirendeltségeit bízta meg.¹²⁶ Plakátokon, falragaszokon és az újságokban szólították fel a menekülteket, hogy jelentkezzenek összeírásra.¹²⁷ Ennek nyomán megállapítást nyert, hogy jelentős részük a visszatért területről származik, s így a második bécsi döntés értelmében automatikusan visszanyerheti magyar állampolgárságát. A „hazatérőket”, illetve azokat, akiknek hozzátartozói az anyaországban vagy a visszatért területen éltek és értük minden tekintetben felelősséget vállaltak, ezt követően a táborokból el is bocsátották. A „nemzethűség” szempontjából megbízhatatlannak ítélt személyek sem maradtak sokáig a táborokban, priorálásukat követően internáló táborokba szállították őket.

A menekültek élelmezéséről kezdetben szinte kizárólag a honvédség, később – a menekültkonyhákon beváltható élelmiszerjegyek osztásával – a Menekültügyi Kormánybiztosság gondoskodott. Az étkeztetés költségeit a katonai közigazgatás a honvédségi előírásokban rögzített összeg felében határozta meg. (Ezen mennyiség – különösen a kenyér napi 300 grammos adagolása – meglehetősen kevésnek bizonyult.) A honvédelmi vezetés ezenkívül az ellátáshoz 10 darab mozgókonyhát, 3 tehergépkocsit, egy fertőtlenítő kocsit, valamint 5000 takarót bocsátott rendelkezésre. Több ezer takaróról a Menekültügyi Kormánybiztosság is gondoskodott, de a táborok szükségleteit mindezek csak részben fedezték.¹²⁸

A katonai közigazgatási parancsnokságok a már befogadott menekültek gondozásának megkönnyítése érdekében nem zárkoztak el az elől sem, hogy őket munkalehetőséghez juttassák. Nyilvántartották közöttük a közalkalmazottakat és az értelmiségieket, akiket elsősorban az eltávozott román jegyzők és tanítók helyében kívántak alkalmazni.¹²⁹ Hirdetmények útján felhívásokkal fordultak a munkaadókhöz, melyekben munkaalkalmak bejelentését kérték tőlük.¹³⁰ Amennyiben a menekülteket máshol nem tudták elhelyezni, helyi közmunkák megszervezésével próbálták eltartásukat megoldani. Beck Albert ezredes a Kolozsvár laktanyáinak tatarozási munkálataira jelentkező helyi iparosok munkabérének 50%-át anyagbeszerzési célokra azzal a feltétellel utalta ki, hogy a város területén élő menekült kisiparosokat is foglalkoztatni kell.¹³¹

¹²⁶ A Honvéd Vezérkar főnöke szállásmesterének október 12-i rendeletében a menekültek nyilvántartására vonatkozólag az alábbiak olvashatók: „A felfektetendő nyilvántartás elkészítésénél a romániai menekülteket három csoportba kell osztani. Az első csoportba tartoznak azok a menekültek, akik a vissza nem csatolt területéről a bécsi döntés (1940. aug. 30.) előtt jöttek át Magyarország területére. A második csoportba sorozandók azok a menekültek, akik a bécsi döntés után lépték át a magyar határt. A harmadik csoportba tartoznak azok, akik Erdély vissza nem csatolt területéről származnak és Ó-Romániából menekültek.” ANDJH, PJC, AMO 1940, 1983/sgt.

¹²⁷ Keleti Újság, 1940. október 18. 4.

¹²⁸ Tájékoztató... I. m. 35

¹²⁹ A m. kir. 1. hadsereg katonai közigazgatási parancsnoksága (Vargyassi Gyula ezredes) rendelkezése a „Romániából kiutasított magyarok összeírásáról.” (Kolozsvár, 1940. október 18.). ANDJM, PJM, CM 1940, dosar 28, fila 6.

¹³⁰ Reggeli Újság, 1940. szeptember 21. 3.

¹³¹ Ellenzék (Kolozsvár), 1940. október 9. 3.

A menekülteket tilos volt munkanélküliként segíyezni, legfeljebb az első napokban kaphattak némi természetbeni (élelem és ruha) segílyt. Ez alól csak a teljesen munkaképtelenek képeztek kivételt.¹³² Gondot okozott viszont, hogy a menekültek többsége végzettségének, korábbi foglalkozásának megfelelő állást várt a hatóságoktól, s más jellegű munkát nem szívesen vállalt. A marosvásárhelyi menekültügyi hivatal szeptember 24-én megjelent hirdetménye például arra hívta fel a figyelmet, hogy a menekültek számára fenntartott 1500 lóápolói munkára csupán 86-on jelentkeztek. E hirdetmény végén az alábbi olvasható: „Figyelmeztetjük a menekültek munkás csoportját, hogy akik a közmunkában nem akarnak részt venni, azok részére se lakást, sem élelmi jegyet nem bocsátunk ki.”¹³³

A menekültek megtámogatását, talpra állítását célzó kormányzati törekvések – a megfelelő munkalehetőségek szűkössége ellenére – a következő években általában eredményesnek bizonyultak. Az ezzel kapcsolatos égető problémák a katonai közigazgatás időszakában és az azt követő zord téli hónapokban azonban a magyar politikai és katonai vezetés legsúlyosabb megoldásra váró problémái maradtak.

*

1940. november 26-án plakátokon és az újságok címlapjain¹³⁴ hozták a lakosság tudomására, hogy éjjel 12 órakor megszűnt a katonai közigazgatás. A polgári közigazgatás aznap életbe is lépett, a városi és vármegyei tisztviselők le tették az esküt és elfoglalták hivatalaikat.¹³⁵ A katonai közigazgatás személyzete még tíz napig maradt szolgálatban, ez alatt az idő alatt adták át hivatalaikat a polgári hatóságoknak. Ezt követően a legtöbb városban – legfőképpen azokban, ahol a katonai közigazgatási parancsnokok tevékenységével meg voltak elégedve – rendezvényeket, estélyeket szerveztek, ahol a katonai közigazgatás vezetőit elbúcsúztatták.¹³⁶

A katonai közigazgatás működéséről – leginkább annak megszűnése után – számos kritika, de olykor elismerés is megfogalmazódott. Kedvezően értékelték, hogy a honvédség – saját személyi- és eszközállományának segítségével – gyors és bürokratizmustól mentes intézkedéseivel számos problémát, szervezési nehézséget oldott meg. Vitathatatlan érdemei voltak a helyi lakosság súlyos élelmezési gondjainak megoldásában, a megakadt mezőgazdasági betakarítási munkálatok megtámogatásában és felgyorsításában (lovak, gépjárművek, munkaerő biztosítása), a rossz minőségű erdélyi utak kijavításában, illetve a létfontosságú közellátási célokat szolgáló tehergépkocsi-forgalom megszervezésében és irányításában. A honvédség ezenkívül hitelek nyújtásával, nyers-

¹³² A Maros-Torda vármegyei katonai közigazgatási parancsnokság rendelkezése a „Menekültek támogatása” tárgyában. (Marosvásárhely, 1940. szeptember 21.). (142/kat. közig. 1940.) ANDJM, PJM, CM 1940, document 142, fila 3.

¹³³ Reggeli Újság, 1940. szeptember 24. 3.

¹³⁴ Reggeli Újság, 1940. november 26. 1.

¹³⁵ Bethlen Béla: i. m. 32.

¹³⁶ Székely Újság, 1940. december 1. 1.

anyagok beszerzésével számos kifosztott, termelésében visszaesett, értékesítési nehézségekkel küzdő észak-erdélyi gyárat és üzemet tartott életben, amelyek így nem kényszerültek munkásaik elbocsátására. Ugyancsak a katonai közigazgatás javára lehetett írni, hogy a szegényebb néprétegek felemelését, a menekültek ellátását és gondozását, a munkák folytonosságát, illetve a megfelelő munkabérek megállapítását célzó és elősegítő rendelkezéseivel erős szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot. Állam- és közrendészeti eljárásai is többnyire szükségesnek bizonyultak, amennyiben azok az átalakulás még zilált, rendezetlen időszakát kihasználó kétes elemek (valutaüzerek, árdrágítók, ügynökök stb.), illetve az új hatalom ellen szervezkedők ellen irányultak.

A magyar politikai és katonai vezetés közötti ellentétek – különösen a Teleki miniszterelnök és a Honvéd Vezérkar főnöke között megromlott viszony – azonban jelentős mértékben megnehezítették a katonai közigazgatás munkáját és kölcsönös vádaskodásokat szültek. A kormány megbízottak arra panaszkodtak, hogy a katonai parancsnokok általában a melléjük beosztott polgári közigazgatási előadók véleményét semmibe véve hozták meg rendelkezéseiket,¹³⁷ a katonai vezetés viszont a kormány és a minisztériumok által delegált közigazgatási tanácsadók szakértelmét és megbízhatóságát bírálta, sőt megvesztegethetetlenségüket is kétségbe vonta.¹³⁸ Werth több ízben kijelentette és rendeletben is rögzítette, hogy a katonai közigazgatás alatt álló területen sem a kormány, sem pedig a minisztériumok nem intézkedhetnek önállóan, ebbéli szándékaikat minden esetben „utasítás formájában” közölgék a katonai vezetéssel.¹³⁹ Többször előfordult az is, hogy a katonai közigazgatási feladatok megítélésében és végrehajtásában a kormány és a katonai vezetés eltérő álláspontot képviselt. Ellentétes szándékok mutatkoztak a katonai közigazgatás polgári személyzetének kiválasztásában, a dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar menekültek állami alkalmazásba helyezésében, valamint a polgári közigazgatási előadók, szaktanácsadók szerepének elbírálásában.

A katonai közigazgatás viszonylag hosszú ideig, három hónapig tartó működése inkább negatívan befolyásolta tevékenységének megítélését. Jóllehet egyes katonai parancsnokok téves és törvénytelen rendelkezéseit még időben korrigálni lehetett, de például az igazságszolgáltatás működésének huzamosabb ideig történő, csaknem teljes szüneteltetése miatt a visszatért területen bizonyos fokú jogbizonytalanság állott be. A büntető igazságszolgáltatást ugyanis a katonai közigazgatás ideje alatt elkövetett katonai és polgári bűncselekmények tekintetében a katonai büntető bíróság látta el, s a rendőri büntető bíraskodás feladatainak ellátása is a katonai parancsnokokra hárult. Polgári ügyekben a peres és nem peres eljárás esetén a katonai büntető bíróság csak az elkerülhetetlenül szükséges eljárási cselekményeket végezte el. A tartózkodási

¹³⁷ Papp József jelentése Telekinek (1940. december 17.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

¹³⁸ A Honvéd Vezérkar főnöke észrevételei és utasításai az 1940. október 4–11. között Kárpátalján és Észak-Erdélyben tartott szemleútjával kapcsolatban (1940. október 13.) HL, VKF, 238. dob., Eln. 1. o., 4908/1940. sz.

¹³⁹ Uo.

helyüket gyakran változtató katonai büntető bíróságok hadbírói és internálási ügyekben a hiányos nyomozati munka miatt szükségképpen felületes döntéseket hoztak.¹⁴⁰

Az észak-erdélyi területen bevezetett magyar katonai közigazgatás szerepét és működését részben a vezetők tevékenysége alapján ítélték meg. Miután a honvédség alakulatai az újonnan birtokba vett országrész megszállását követően is mozgósított állapotban maradtak, a katonai közigazgatás élére többnyire katonai pályafutásukat befejezett, nyugállományból visszahívott, javarészt erdélyi származású vagy kötődésű tábormokokat és törzstiszteket neveztek ki. Ők ugyan jó szándékkal vállalták el megbízatásukat, de teherbírásuk és hozzáértésük jócskán hagyott kívánnivalót. „A katonai közigazgatás vezetői, jóllehet hátrózott jóakarattal működtek, több melléfogást csináltak, aminek oka részben az volt, hogy nem ismerték az érvényben levő jogszabályokat és nem követték a magyarság tapasztalt és bevált vezetőinek tanácsait, hanem különböző olyan egyénekre hallgattak, akik lehettek ugyan jó magyarok, de véleményeiket bizonyos egyéni sérelem, bosszúvágy, gyűlölet, vagy revans-gondolat befolyásolta és éppen ezen okok miatt személyi és tárgyi tekintetben nem adhattak olyan véleményt, amely megegyezett azon elvekkkel, melyeket Teleki Pál miniszterelnök erdélyi konferenciái alkalmával több ízben kifejezésre juttatott”¹⁴¹ – vélekedett róluk 1940 decemberében Hlatky Endre kormány megbízott, Nagyvárad későbbi főispánja.

Némelyik parancsnok működését egyfajta kettősség jellemezte. Mély emberbarátságtól vezérelve kötelességüknek érezték a szegényebb magyar néprétegek felkarolását, segélyezését és munkalehetőséghez juttatását. Ugyanakkor az *Utasítás* által előírt rendelkezéseket esetenként figyelmen kívül hagyták, figyelmen kívül hagyták, hogy intézkedéseik csupán ideiglenes hatályúak lehetnek, saját felelősségükre hivatkozva gyakran nem igényeltek segítséget döntéseik meghozatalában, a nemzetiségekkel szemben meglehetősen tapintatlanok voltak, s olykor magánjogot sértő határozatokat is hoztak, amelyeket aztán hasonló intézkedések követték a román fennhatóság alatt maradt magyarsággal szemben. Leginkább Rajnay Károly tábormoknak, Nagyvárad katonai közigazgatási parancsnokának három hónapos működése volt példa erre. Rajnay a város szegény, munka nélkül maradt lakosainak megsegítését szívügyének tartotta. A Fővezérségtől igényelt 250 000 pengős utcarendezési hitel több mint 600 munkanélküli azonnali munkába állítását tette lehetővé.¹⁴² Fellépett az árdrágítók ellen, s a reális munkabérek megállapítása érdekében eljárta a munkáltatóknál. Ugyanakkor azonban számos magánjogot érintő sérelmes döntést is hozott. Többek között a nagyváradai nagyszálló, kávéház és vendéglő, valamint a szikvízgyár és az ecetgyár tulajdonosainak elmozdítását követően az említett ingatlanok és gyárak hatósági leltározását rendelte el, hatósági vezetőket neve-

¹⁴⁰ Hlatky Endre: Észleletek a katonai közigazgatásról (Nagyvárad, 1940. december 13.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

¹⁴¹ Hlatky Endre: A katonai közigazgatás hiánya és hibái (1940. december). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz.

¹⁴² Erdélyi Néplap, 1940. október 27. 6.

zett ki élükre, s intézkedett, hogy a tulajdon-átruházás feltételeit az általa ki-nevezendő döntő bizottság állapítsa meg. Ezen intézkedései végül is nem okoztak jóvátehetetlen károkat, mivel a fővezérségi kormány megbízottnak sikerült azokat időben visszavonatniuk.¹⁴³ Rajnay tábornok távozásakor az *Erdélyi Néplap* november 26-i számában A szegények tábornoka címmel méltató cikk jelent meg, melyben az alábbiakat idézték Nagyvárad katonai közigazgatási parancsnokától: „Intézkedéseim lehetséges, hogy visszatetszést váltottak ki egyesekben. Engem csak a jó szándék vezetett. Kezemhez semmi nem tapadt [...] Kétségtelen, hogy a jóvátétellel kapcsolatban súlyos intézkedésekre volt szükség, mert megfordulva a perifériák lakosai között, megláttam az igazán elesett magyarokat. Különös lehetett egyesek előtt, hogy összehívtam a munkaadókat az emberségesebb munkabérek megállapítása végett. Erre az adott okot, mert hallottam, milyen lehetetlen bérek mellett használják ki az embereket.”¹⁴⁴

HUNGARIAN MILITARY ADMINISTRATION IN NORTHERN TRANSYLVANIA AND SZÉKELYFÖLD IN THE AUTUMN OF 1940

*by Elemér Sebestyén - Péter Szabó
(Summary)*

In the Northern Transylvanian territories which had been reattached to Hungary by the second arbitration of Vienna military administration was introduced on 12 September 1940. This transitory administrative organisation faced difficult and even unsurmountable tasks, as it had to reanimate a region which had been paralysed economically, plundered by the withdrawing Romanian army, deprived of food and raw materials, and invaded by Hungarian refugees from Southern Transylvania. It had to provide for all the administrative necessities, namely the organisation of the basic level of administration (town and village municipalities), of discharging police duties, maintaining the continuity of economic life, provisioning, supplying food for the Székelyföld in winter, organising public education, handling social problems and those of the refugees. Right from the outset it met with problems for the handling of which its predominantly Hungarian personnel lacked the necessary experience, despite their willingness to help as quickly as possible. Moreover, the measures taken frequently resulted in further problems. Its activity was further hindered by the conflicts between the Hungarian political and military leadership, which sometimes lead to mutual accusations. The main merit of the military administration, which subsisted for three months, was the solution of the serious alimentary crisis of the local population, the speeding up of agricultural production and the reorganisation and direction of traffic. It maintained many Northern Transylvanian factories, whose production fell and lost markets, by offering credit and supplying raw materials. Its measures aimed at raising the poor, provisioning and caring for the refugees, and establishing acceptable salaries also deserve praise. Its police regulations were also predominantly justified as far as they were directed against people trying to profit from the disturbances and those conspiring against the new authorities. The behaviour of the chief officers was double-faced. On the one hand, led by undeniable philanthropy, they acknowledged it as their duty to support the poorer layers of Hungarian society and offer them jobs. On the other hand, they sometimes forgot about the merely temporary nature of their measures and, with reference to their own responsibility, refused to ask for help in the making of decisions. Moreover, towards the national minorities they were rather intolerant, and sometimes made decisions which encroached upon the private law, which resulted in similar steps against the Hungarian minority by the Romanian authorities.

¹⁴³ Papp József jelentése Telekinek (1940. december 17.). MOL, K 53, 1. dob., I. tétel, 561/1940. sz

¹⁴⁴ Erdélyi Néplap, 1940. november 26. 1.